

**T.C.
KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI**

**NAME-İ HÜMAYUN DEFTERLERİNE GÖRE XVIII.
YÜZYILDA OSMANLI-ÖZBEK MÜNASEBETLERİ**

Danışman: Prof. Dr. Ahmet EYİCİL

Tuğba BOZKIR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**KAHRAMANMARAŞ
TEMMUZ-2009**

KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

**NAME-İ HÜMAYUN DEFTERLERİNE GÖRE XVIII.
YÜZYILDA OSMANLI-ÖZBEK MÜNASEBETLERİ**

Tuğba BOZKIR

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Kod No :

**Bu Tez 07/07/2009 Tarihinde Aşağıdaki Jüri Üyeleri Tarafından
Oy Birliği/Oy Çokluğu ile Kabul Edilmiştir.**

.....
Prof. Dr. Ahmet EYİCİL
DANIŞMAN

.....
Doç.Dr.Memet YETİŞGİN
ÜYE

.....
Yrd. Doç.Dr.Emrullah KANADIKIRIK
ÜYE

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof.Dr.Ahmet Hamdi AYDIN
Enstitü Müdür Vekili

Not: Bu tezde kullanılan özgün ve başka kaynaktan yapılan bildirişlerin, çizelge, şekil ve fotoğrafların kaynak gösterilmeden kullanımı, 5846 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Kanunundaki hükümlere tabidir.

KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

NAME-İ HÜMAYUN DEFTERLERİNE GÖRE XVIII. YÜZYILDA
OSMANLI-ÖZBEK MÜNASEBETLERİ

Tuğba BOZKIR

Danışman: Prof. Dr. Ahmet EYİCİL

Yıl : 2009, Sayfa: 56

Jüri : Prof. Dr. Ahmet EYİCİL

Doç. Dr. Memet YETİŞGİN

Yrd. Doç. Dr. Emrullah KANADIKIRIK

VI. asırdan itibaren doğuda Şii Safevi Devleti ve batıda Hıristiyan güçlerle mücadele eden Osmanlı, XII. asır sonlarından itibaren batıdaki mücadelelerinde zorluklara ve kayıplara katlanmak zorunda kaldı. XVII. yüzyıldan itibaren Türkistan yönünde ilerlemeye başlayan Rusya bu bölgede planlı bir işgal politikası izledi. Halkı sünni Müslümanlardan oluşan Türkistan Hanları, güneydeki İran ve kuzeydeki Rus tehlikesine karşı İslam âleminin lideri Osmanlı Devleti'nden yardım istedi. XVIII. yüzyılda gerileme dönemine giren Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanları kendi iç kavgaları yüzünden Rusya'nın doğu yönünde ilerlemesine karşı gerekli tedbirleri alamadı. Rusların ilerleyişi karşısında duramayan Türkistan Hanlıkları, Rus tehlikesine karşı Osmanlı Devleti ile ittifak yaptı. Ancak Osmanlı Devleti'nin Avrupalı devletlerle sürekli savaş halinde olması, Türkistan Hanlıklarına yeterince yardım etmesine engel oldu. Rusya karşısında yalnız kalan ve Osmanlı'dan yardım alamayan Türkistan Hanlıkları, XIX. yüzyılda tamamen Rus hâkimiyetine girdi.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Rusya, Orta Asya, Türkistan, Özbek, Buhara.

**DEPARTMENT OF HISTORY
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCE
UNIVERSITY OF KAHRAMANMARAŞ SÜTÇÜ İMAM**

**ABSTRACT
MA THESIS**

XVIIIth CENTURY OTTOMAN-UZBEK RELATIONS ACCORDING TO NAME-I HUMAYUN REGISTERS
--

Tuğba BOZKIR

Supervisor : Prof. Dr. Ahmet EYİCİL

Year : 2009, Pages: 56

**Jury :Prof. Dr. Ahmet EYİCİL
Assc. Prof. Dr. Memet YETİŞGİN
Asst. Prof. Dr. Emrullah KANADIKIRIK**

Hence VI. century Ottoman Empire had to fight with Shiah Safavid Dynasty in the east and European States in the west, had to endure for difficulties and diminutions at the west battles for XII. century. Russia which started the invasion towards Turkistan in the 17th century, followed an invasion policy. Turkistan Hans include Sunni Muslims appealed for aid from Ottoman Empire against Iran and Russian forces. Ottoman Empire which had period of recession at 18th century and Turkistan Hans couldn't take measures for Russian progress cause of civil war. Turkistan Hans that became desolate dominated over by Russia at 19th century. But Ottoman Empire that already fought with European states prevented for help to Turkistan Hans. Turkistan Hans was dominated by Russian at 19. century.

Keywords: Otoman Empire, Rusia, Middle Asia, Turkistan, Uzbek, Bukhara.

ÖN SÖZ

Altı yüzyıl gibi uzun bir süre dünya tarihini etkilemiş ve yön vermiş olan, Osmanlı Devleti 1517’de Mısır’ın ilhakı sonucu, İslam âleminin lideri oldu. Orta Asya ile bağlarını devam ettirmeye çalışan Osmanlı Devleti ile Türkistan Türkleri arasındaki ilişkiler zaman zaman kesintiye uğrasa da Rusya’nın bu bölgeye hâkim olmasına kadar devam etti.

İslam âleminin lideri Osmanlı Devleti’nin, Türkistan Hanlıkları ile olan ilişkilerinde XVI. asırdan itibaren etkin rol oynayan Şii İran ve daha sonrasında bölgeye göz diken Rusya’nın etkisi büyüktü. Sünni mezhebine mensup Osmanlı Devleti ve Türkistan Hanlıkları arasındaki ilk ilişkiler Şii İran’a karşı ittifak ile başladı ve daha sonrada Rusya’nın yayılmacı politikasıyla doruk noktasına ulaştı. Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları arasındaki ilişkiler bu iki devlete karşı bir ittifak havasında gelişti. Özellikle Rusya, Osmanlı Devleti’ni ve Türkistan Hanlıkları’nı en çok tehdit eden unsur oldu. İç kavgalarla güçten düşen Türkistan Hanlıkları, Rus yayılmasına karşı Osmanlı padişahlarına gönderdikleri namelerle yardım istediler. XVIII. yüzyıldan sonra Rusya, Osmanlı Devleti’ne karşı saldırgan bir politika izledi. Sürekli savaş halinde olan Osmanlı Devleti, Türkistan Hanlıklarına yardım ederek Rusları iki cephede sıkıştırmak istedi.

Bizim bu çalışmadaki amacımız Osmanlı Devleti’nin Türkistan Hanlıklarına karşı izledikleri siyaseti, Osmanlı Padişahları ile Türkistan Hanları arasındaki yazışmalar ışığında aydınlatmaktır. Yavuz Sultan Selim döneminde başlayan ve özellikle XVIII. yüzyılda Rus yayılmasının da etkisiyle artarak devam eden bu ilişkiler Osmanlı Devleti ile Türkistan arasındaki siyasetin anlaşılması açısından önemlidir.

Beni bu çalışmada destekleyen ve yardımlarını esirgemeyen danışman hocam Prof. Dr. Ahmet EYİCİL’e teşekkür ederim.

Tuğba BOZKIR
Temmuz 2009

İÇİNDEKİLER

ÖZET	I
ABSTRACT	II
ÖN SÖZ	III
İÇİNDEKİLER	IV
KISALTMALAR LİSTESİ	V
1. GİRİŞ	1
2. TÜRKİSTAN	3
2.1 Türkistan'ın Tanımı	3
2.2. Türkistan'ın Kısa Tarihçesi	3
2.3. Türkistan'ın Türkleşmesi	4
2.4. Orta Asya'da Timur Sonrası Dönem	5
3. TÜRKİSTAN'DA ÖZBEK HÂKİMİYETİ.....	7
3.1. Özbeklerin Aslı.....	7
3.2. Özbeklerin Orta Asya'daki Hakimiyetleri (XV. Yüzyıl)	7
3.3. XVI. Yüzyılda Özbek Devleti	8
4. ORTA ASYA HANLIKLARI	12
4.1. Buhara Hanlığı (1500–1868).....	12
4.1.1. Canoğulları (Astarhanlılar/Astrahanlılar) Hanedanlığı (1598–1785).....	12
4.1.2. Mangıt Hanedanlığı (1785–1920).....	15
4.2. XVI. Yüzyılda Hive (Harezmi) Hanlığı.....	15
4.2.1. Ebul Hayr ve Oğlu Nurali'nin Hive Hanlığı	17
4.3. Hokand (Kokand) Hanlığı (1700)	20
5. RUSLAR'IN ORTA ASYA'DA YAYILMASI	23
6. XVIII. YÜZYILDA OSMANLI RUS İLİŞKİLERİ	27
7. XVIII. YÜZYILDA OSMANLI İRAN İLİŞKİLERİ	33
8. NAME-İ HÜMAYUN DEFTERLERİNE GÖRE OSMANLI-ÖZBEK İLİŞKİLERİ (XVIII. YÜZYIL)	35
8.1. XVIII. Yüzyıla Kadar Osmanlı Özbek İlişkileri	35
8.2. XVIII. Yüzyıl Osmanlı Özbek İlişkileri	38
9.SONUÇ VE ÖNERİLER.....	55
KAYNAKLAR	57
ÖZ GEÇMİŞ EKLER	

KISALTMALAR LİSTESİ

Ans.	: Ansiklopedisi
BOA	: Başbakanlık Osmanlı Arşivleri
C.	: Cilt
çev.	: Çeviren
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
MÖ	: Milattan Önce
MS	: Milattan Sonra
Nu.	: Numara
s.	: Sayfa
S.	: Sayı
TTK	: Türk Tarih Kurumu

1. GİRİŞ

Tarih boyunca anayurtları olan Orta Asya dışında dünyanın çeşitli bölgelerine yerleşen Türkler, her gittikleri bölgede büyük devletler kurmuşlar ve kurdukları bu devletleri devam ettirmeyi başarmışlardır. Yerleştikleri bölgelere Türk isimlerini vermişler, böylece yerleşilen topraklarda yaşayan insanların da Türkleşmesini sağlamışlardır. Maverâünnehir olarak bilinen Amuderya ve Siriderya arasındaki bölge ve çevresindeki yerlere yerleşen Türk kavimleri, Türklerin yerleştiği yer anlamına gelen Türkistan, Türkili ismini almıştır.

Orta Asya'da XIII. asırda kurulan Moğol Devleti kısa sürelide olsa bölgede istikrarı sağladı. Moğol istilasından önce bölgede bulunan topluluklar, zalim ordular karşısında topraklarını terk etmek zorunda kaldılar. Moğol Devleti'nin kısa bir süre sonra yıkılmasının ardından Orta Asya'da birçok devlet ve hanlık kuruldu. Orta Asya, Moğol soyundan gelenler ve Moğol istilasından kaçanların geri dönmesi ile bu büyük mirası paylaşmak için adeta yarışa girdiler. Moğol Devleti'nin ardından hiçbir topluluk Orta Asya'ya tek başına sahip olamadı. Cengiz tarafından kurulan Pax Mongoloum tarzı huzur hiçbir devlet tarafından sağlanamadı. Onun kılıç kuvvetiyle sağladığı barış, devletin dağılmasıyla yerini karmaşaya bıraktı. Her topluluk kendi devletinin sınırlarını genişletmek için uğraştı.

Cengiz Han'ın batıya hareketi sırasında onun hâkimiyetine giren Türkistan Türkleri, Moğollarla iç içe yaşamalarına rağmen kültürlerini muhafaza ettiler. Moğollar Türkistan'ı nüfusları ile dolduramadılar. Sadece hâkimiyet kurdular. Moğol Devleti'nin ardından kurulan Timur Devleti'nin esas halk kitlesini oluşturanlar da Türklerdi. Timur'un Orta Asya hâkimiyeti için giriştiği mücadeleye karışmayarak varlıklarını devam ettiren Türkler, XV. yüzyılın ortalarına doğru Orta Asya'da önemli bir kuvvet haline gelmeye başladılar. Timur Devleti'nin yıkılmasının ardından Özbek Türkleri bu karmaşık dönemde Timur toprakları üzerinde kendi devletlerini kurdular.

Orta Asya'dan Anadolu'ya göç eden Türkler, Orta Asya'da yaşayan soydaşları ile bağlarını devam ettirdiler. Bu arada İran ve Rus tehdidine karşı birlikte hareket ederek kendi menfaatlerini korudular. Müslüman olduktan sonra bu dine hizmet ettiler ve böylece İslam dünyasında önemli bir yere sahip oldular.

Safevi Devleti'nin sünni İslam dünyasına karşı giriştiği işgal, Orta Asya Türk Hanlıkları ile Osmanlı Devleti'nin yakınlaşmasına neden oldu. Safevi Devleti'nin ardından Rusların doğu yönünde ilerleyişi ise Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıklarını daha da yakınlaştırdı, ancak bu durum birçok yeni engeller çıkmasına neden oldu. Bilindiği üzere Rusya'nın Türk dünyası üzerine genişleme ve yayılma politikasının dönüm noktalarını 1522 yılında Kazan'ın, 1556'da da Astarhan'ın istilaları oluşturmaktadır.

1522'de Kazan'ı alarak doğu istikametinde yayılmaya başlayan Rusya, 1556-57'de Astarhan'ı işgal ederek Hazar Denizi'ne ve Kuzey Kafkasya'ya ulaştı. Hazar-Azak denizleri arasındaki Nogay Türklerini tehdit eden ve Terek nehri ağzından Kafkasya'ya yerleşmeye çalışan Ruslara karşı tedbirler alınmaya başlandı. 1556'da Kırım Hanı Devlet Giray'ın Astarhan'a yaptığı sefer başarısız oldu. Çerkezler de ilk başlarda Osmanlılara karşı Rusların yanında yer aldılar ve bölgede Rusların güçlenmesine neden oldular.

Rusları, Hazar ve Azak denizlerinden çok yukarda, Don-Volga nehirlerinin birbirlerine yaklaştığı yerden daha ileride tutmak ve bu sınırın güneyindeki Nogay, Çerkez, Çeçen, Kabartay ve sairleri Rus tehlikesinden korumak, Rusya'yı kuzeyde

büyük bir tehdit haline dönüşmeden bertaraf etmek için, Don-Volga (Ten-İdil) Kanal projesi 1563 tarihinde ortaya atıldı. Bu kanal II. Selim döneminde, 1568-1569'da açılmaya başlandı. Fakat Kırım Hanı'nın gönülsüzlüğü ve Osmanlı'nın bu bölgede fazla etkin olmasının rahatsızlığı yanında, Moskova'ya gizliden adam göndererek haber vermesi gibi sebeplerle bu proje başarılı olamadı. 1569'da Osmanlı'nın Astarhan seferi başarısız olduğu gibi, Rus tehdidinin ciddiyetini daha sonra kavrayan Kırım Hanı'nın 1571'deki Moskova seferi de başarısız oldu. Kanuni döneminde ortaya konan bu projenin gerçekleşmemesi Kafkasya-Kırım istikametinde bir süre sonra bir Rus tehdidine neden oldu. Bu projenin gerçekleştirilememesi Rusya'nın olduğu kadar İran'ın da işine geldi. Don-Volga projesi ile aynı zamanda İran savaşlarında donamanın kullanılması sağlanacak ve Türkistan Hanlıkları ile bağlantı Şii İran saldırıları olmadan gerçekleştirilecekti. Zira İran, kuzey taraflarından hac için gelen Müslümanların bu bölgeden kutsal topraklara geçişini engellemekteydi. Hac görevini yerine getirmek isteyen Müslümanlar, İran'ın bu saldırıları karşısında kutsal toprakların koruyucusu ve İslam Âleminin lideri olarak gördükleri Osmanlı Devleti'nden yardım istemek zorunda kaldılar.

Kanuni Sultan Süleyman döneminde batı yönündeki fetihlerle ilgilenen Osmanlı Devleti, İran üzerine sefere çıkacağı dönemlerde Türkistan Hanlıkları ile yakın ilişkiler kurmaya çalıştı. Ortak düşmanları İran üzerine, doğu tarafından savaş ilan edilmesini isteyen namerler, iki devlet arasındaki ilişkilerin daha da yakınlaşmasına neden oldu. Zaten Türkistan Hanlıkları, İran'ın Türkistan'a saldırıları karşısında Osmanlı Devleti'ni doğal müttefiki olarak görüyordu. Kanuni döneminde, Azerbaycan istikametine genişlemek suretiyle Hazar'a ulaşıldı ve Türkistan ile doğrudan bağlar kurulmaya çalışıldı.

Osmanlı Devleti güçlü olduğu dönemlerde Türkistan Hanlıkları'ndan gelen yardım çağrılarına cevap vererek, İran üzerine birçok sefer düzenlese de, batılı devletler karşısında geri çekilmeye başlayarak önemli topraklarını kaybetmesi, doğu meselesi ile yeterince ilgilenememesine neden oldu. Böylece Türkistan Hanlıkları, Rusya ve İran karşısında en önemli destekçisi Osmanlı Devleti'ni kaybetti.

Osmanlı Devleti'nin XVII. asırdan itibaren batı karşısında geri çekilmeye başlaması Rusların istediği fırsatı yakalamalarına neden oldu. Rus tehdidi karşısında yalnız kalan Türkistan Hanlıkları aşamalı olarak uzun bir süreç içerisinde, XVIII. asrın ilk yarısı ile XIX. asrın ikinci yarısında Rusların hâkimiyetine girdi.

2. TÜRKİSTAN

2.1 Türkistan'ın Tanımı

Orta Asya (Türkistan) deyimiiyle tanımlanmaya çalışılan toprak parçasının sınırlarını tam olarak çizmek mümkün değildir. Bu bölgenin sınırları net olmadığı gibi birçok araştırmacı tarafından farklı alanlar da gösterilmiştir. Bu sebeple Orta Asya ismi, Maveraünnehir bölgesini ifade etmek için kullanıldığı gibi, İstanbul'dan Çin'e kadar uzanan bölgeyi de kapsamaktadır (Barthold, 1990: 66). Günümüzde ise Orta Asya'yı Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan ve Tacikistan cumhuriyetlerinin içinde bulunduğu bölge olarak tanımlayabiliriz. Bu bölge antikçağda Transoksianus olarak adlandırılırken, Müslümanlar ise bu bölgeye Maveraünnehir adını veriyorlardı (Roy, 2000: 29).

Tarih boyunca Türk yurdu olarak adlandırılan Orta Asya'nın çeşitli tanımları yapılmaktadır. Sınırlarını çizmenin güç olduğu Orta Asya, tarih boyunca birçok kavimin istilasına kaldı. Türk tarihinde önemli bir yeri olan Orta Asya, Türklerin ilk anayurdu olarak bilinmektedir. Türk topluluklarına beşiklik yapmış bu topraklarda Türklerin yaşaması nedeniyle bu yerler Türkistan olarak adlandırılmıştır. Coğrafi olarak Türkistan, batıda Hazar Denizi ile Horasan dağları, güneyde Hindukuş ve Kuh-i Sefid dağları, kuzeyde Kazakistan bozkırlarının kuzey sınırları arasında kalan sahayı içine alan bölgedir (Saray, 1984: 1; Roux, 2006: 14). Günümüzde Çin ile Rusya arasında paylaşılan Türkistan topraklarının, Çin işgali altında kalan kısmına Doğu Türkistan, Rus işgali altında kalan kısmına ise Batı Türkistan denilmektedir. Moğol istilasının ardından Timur hâkimiyetine giren Türkistan, bu devletin yıkılmasının ardından Özbeklerin hâkimiyetine girdi. Özbek Devleti'nin dağılmasıyla birlikte Türkistan'da Buhara, Hive ve Hokand adıyla üç hanlık kuruldu (Saray, 1994: 2). Buhara Hanlığı; Zarafşan vadisi, Kaşka, Karategin, Andican, Semerkand, Buhara, Karşi, Hisar, Kerki ve Çizak vilayetlerinden, Hive Hanlığı; Harezmi vadisi, Aral Gölü'nün güneyinden Merv'e kadar uzanan sahayı, Hokand Hanlığı ise; Fergana vadisi, doğuda Issık gölden batıda Siriderya'ya güneyde Pamir dağlarından kuzeyde Kazakistan bozkırlarına kadar uzanan toprakları içine alıyordu. Şekil 1 (Hayit, 1995).

2.2. Türkistan'ın Kısa Tarihçesi

İlkçağlardan beri doğu ile batı ticaret yolunun uğrak yeri olan Türkistan, ekonomik açıdan stratejik bir konumda bulunmaktaydı. Türkistan'ın yurt olması çok eskilere uzanmaktadır (Togan, 1942: 1). Bu nedenle Orta Asya'da bir devletin uzun yıllar hâkim olduğunu anlatmak mümkün değildir. Doğu ile batı arasındaki önemli ticaret yollarının geçiş noktası olan Orta Asya, Türk kavimlerinin batıya doğru göçleriyle birçok defa el değiştirmiş, birçok medeniyete ve millete ev sahipliği yapmıştır. Orta Asya tarihi incelendiğinde buraya ilk yerleşen kavim İranlılardır. M.Ö. VIII. yüzyılda Maveraünnehir bölgesinde Sakalar hüküm sürmekteydi. Fakat Sakalar, M.Ö. VI. Yüzyılda İran'daki Ahameni (Pers) İmparatorluğu'nun hâkimiyetine girdi. Ahameni İmparatorluğu zayıflayınca Sakalar, M.Ö. IV. yüzyılda tekrar bağımsızlıklarını kazanarak Asya'da yeniden hâkimiyetlerini kurdular. Daha sonra İskender, M.Ö. 331'de İran İmparatorluğu'nu yıkarak buraya hâkim oldu. Hunlardan kaçan Yüeciler, M.Ö. II. yüzyılda, Maveraünnehir'de Kuşan Devleti'ni kurdular (Kurt, 1998: 29). Kuşan Devleti, M.S. III. yüzyıla kadar İran ile Hindistan arasındaki topraklarda hüküm sürdü (Czegledy, 1998: 17).

2.3. Türkistan'ın Türkleşmesi

Türkistan bölgesine Türklerin yerleşmesi M.S. IV. yüzyılda Hunlar zamanında başladı. Bir Türk devleti olan Büyük Hun Devleti Orta Asya'da kuruldu (M.Ö.220-M.S.216). M.Ö. 220 yılında kurulan bu devlet M.S. 48'de kuzey ve güney olmak üzere ikiye ayrıldı. Bu ilk büyük Türk devletini 98 yılında Siyenpiler ortadan kaldırdı. Hun Devleti'nin tarihteki en büyük etkilerinden biri "Kavimler Göçü"nü başlatmasıdır. Bunun sonucu olarak bugünün batı dünyası şekillendi ve Avrupa hayatını derinden etkileyecek olan Avrupa Hun Devleti kuruldu. Batıya hareket eden Hun kavimleri 330 yılında "Kavimler Göçü"ne neden olurken bu bölgenin demografik yapısının da değişmesinde etkili oldular. Kazakistan bozkırlarından güneye hareket eden Hun kabileleri Maverâünnahir'e yerleşerek burada hâkimiyetlerini kurdular (Kafesoğlu, 1999: 78).

Orta Asya'da daha sonra sırasıyla Eftalitler, Avarlar, Kangküler ve Göktürkler egemen oldular. V. yüzyılda Eftalitler diğer ismiyle Akhunlar, Horasan'a girerek yaklaşık yüz yıl burayı idare ettiler. 552 yılında kurulan Göktürkler zamanında ise İran ve Göktürk Devleti birleşerek Akhunlar'ı yenilgiye uğrattı ve bu devletin toprakları iki devlet arasında bölündü. Bu paylaşımın İran, Baktriya bölgesini alırken Göktürkler ileride Türkmenistan denilecek olan Soğdiana'ya girerek buranın Türkleşmesini sağladılar (Roux, 2006: 32–51). Ancak İran-Göktürk ittifakı uzun sürmedi, ticari öneme sahip İpek Yolu yüzünden araları açıldı ve Göktürkler, Bizans ile ittifak yaptılarsa da bu ittifak siyasi nedenlerden dolayı bozuldu. Siyasi ve ekonomik kaygılar sonucunda bu topraklar sürekli el değiştirdi. 550'li yıllara geldiğimizde bölgeye Hazarlar hâkim olmaya başladı. Hazarlar, Sasanilerle savaştılar ve Bizans'la da ticari ilişkiler kurdular. Bu ilişkiler sadece ticari boyutta kalmadı Bizanslılar, Hazarların askeri güçlerinden de yararlandı. 627'de Hazarlarında desteğini alan Bizanslılar, Sasanileri yenilgiye uğrattı. Araplarla yapılan savaşlar sonucu Hazarlar, Arapların hâkimiyetini kabul etmenin yanı sıra İslamiyet'i de kabul ettiler. Bu bölgede Hazar varlığı 1016 yılına kadar devam etti (Gürün, 1984: 161–244).

İslamiyet'in gelişimini tamamlayarak fetihlere başlamasıyla Maverâünnahir'deki fetih hareketleri de hız kazandı. Emeviler döneminde Kuteybe b. Müslim'in Semerkand'ı ve Horasan'ı ele geçirmesiyle ilk Türk-İslam münasebetleri başlamış oldu. Ancak Emeviler'in Arap milliyetçiliği yapan politikaları sonucu ilk ilişkiler daha çok çatışmalarla geçti. Emevi ilerlemesi karşısında en büyük engeli bir Türk kavmi olan Türğişler oluşturdu. Ancak Buhara'nın kaybedilmesiyle Türğişler dağıldı ve bölgede Kalmuk hâkimiyeti başladı. Emevileri yıkarak Arap yarımadasına hakim olan Abbasiler döneminde Türk-İslam çatışması büyük ölçüde sona erdi. Hatta Çin-Abbasi mücadelesinde Karluklar, Abbasiler yanında yer aldı. Böylece Maverâünnahir'deki Çin hâkimiyetine büyük bir darbe vuruldu. Bundan sonraki dönemlerde Türkler hızla İslamiyeti kabul ettiler. Bu tarihten sonra Maverâünnahir'de Türk-İslam devletleri egemen oldu (Barthold, 1990: 210–213).

Maverâünnahir'de Abbasi halifesine bağlı Samaniler, IX. yüzyılda ortadan kaldırıldı. X. ve XI. Yüzyıllarda Türklerin batıya doğru göçleri devam ederken, Maverâünnahir'de ilk Türk-İslam devleti olan Karahanlılar, Gazneliler ve Selçuklular ile bölge hâkimiyeti için mücadele ettiler.

XIII. yüzyıl başlarında Moğolistan'da kurulan ve kısa sürede güçlenerek batıya doğru hareket eden Moğollar, yaklaşık bir asır boyunca Orta Asya'nın yönetiminde söz sahibi oldular. Moğolların gelişiyle bölgenin gerek demografik yapısında gerek siyasi yapısında büyük değişiklikler yaşandı. Moğol İmparatorluğu'nun yıkılmasıyla bölgede

Cengiz'in mirasçıları tarafından birçok yeni devlet kuruldu. Hepsi bir diğ erinin aleyhine olarak topraklarını genişletmeye çalışan bu devletlerin birbirleriyle mücadeleleri bölgenin kargaşaya sürüklenmesine neden oldu. Moğol prensleri arasındaki mücadeleden yararlanan Timur, kendi devletini kurarak bölgedeki istikrarı sağlamaya çalıştı (Togan, 1981: 103–104).

1206 yılında Cengiz Han kumandasındaki Moğollar, batıya doğru hareket etmeye başladıklarında önlerinde hiçbir kuvvet duramadı. Tarihçilerin bazen nefretle bazen hayretle yazdığı Moğol istilası sonucunda 1220 yılında Harzemşah Devleti ortadan kaldırıldı. Böylece bölge Moğolların Çağatay Ulusu'nun hâkimiyetine girdi (Hayit, 1995: 1). Cengiz'in halefleri tarafından da sürdürülen fetihler sonucu 1243 yılında Köse dağ savaşını kaybeden Anadolu Selçuklu Devleti, Moğol hâkimiyetine girdi. Anadolu'da Moğollar hâkim oldular. Hâkimiyetlerini Doğu Avrupa'ya kadar yayan Moğollar tarafından kurulan Altın Orda Devleti, uzun müddet Rus Knezlerini hâkimiyetleri altında tutarak onların güçlenerek ortaya çıkmalarını geciktirdi. Altın Orda Devleti'nin zayıflamasıyla bağımsız hareket eden Ruslar, 1552 yılında Kazan ve 1556 yılında Astarhan Hanlığına son vererek Orta Asya'da yayılma emellerini harekete geçirdi.

2.4. Orta Asya'da Timur Sonrası Dönem

Timur Devleti, Cengiz'in haleflerinden İlhanlıların mirası üzerine kuruldu (Gürün, 1984: 446–570). Timur dönemi, Orta Asya için son refah dönemiydi. Bundan sonraki dönemlerde Timur dönemi hariç tutulursa, Rus hâkimiyetine kadar sürekli bu bölgeyi ele geçirmek isteyen boylar arasında saltanat mücadelesi yaşandı ve Orta Asya bir daha huzur bulamadı.

Timur dönemi Orta Asya için bir dönüm noktasıdır. Moğol prenslerinin arasındaki kavgadan yararlanarak Orta Asya'ya hâkim olan Timur döneminde, bölge en parlak dönemlerinden birini yaşadı. Onun ölümünden sonra kurduğu imparatorlukta karışıklıklar başladı ve bölge yine kaosa sürüklendi. Timur'un mirasına sahip olmak isteyen ve Timur tarafından boyun eğdirilen Moğol Prensleri de dâhil olmak üzere birçok Türk boyu Orta Asya'da kendi hâkimiyetlerini kurmak için mücadele etti. Timur'dan sonra tahta geçen oğlu Şah Ruh bu karmaşayı ve bölünmeyi engelleyemedi. İmparatorluğa bağlı devletler bağımsızlıklarını elde etmek gayreti içindeydiler. Uluğ Bey'in ölümünden sonra Timur İmparatorluğu'nda karışıklıklar çıktı. Babasını öldürerek yönetimi ele geçiren Abdullatif tahtta fazla kalamadı ve kısa bir süre sonra öldürüldü (1450). Devlet büyüklerinin desteğini alan Ebu Said, padişah olarak tanındı. Ebu Said döneminde Orta Asya büyük bir karışıklık içindeydi. Moğolistan'da Çağataylar, Siriderya'nın kuzeyinde Özbekler, Batı İran'da ise Türkmenler hâkimiyetlerini kurdular (Barthold, 1970: 457). Diğer bir Timur prensi Hüseyin Baykara ise Herat'ta hüküm sürmekteydi. Prensler arasında taht kavgaları sürüp giderken Özbeklerin desteğini alan Ebu Said, taht yarışında öne geçerek Orta Asya'nın bir kısmını yönetimi altına aldı. XV. yüzyılın sonlarına doğru Maverâünnehir'de önemli şehirlerde kurulan küçük devletler daha sonra kendi aralarında hâkimiyet mücadelesine giriştiler. Timur prenslerinden Ebu Said, Maverâünnehir'in önemli şehirlerini oğulları arasında paylaştırdı. Semerkand'da Sultan Ahmed Mirza, Karşi'de Sultan Ali Mirza, Hisar'da Sultan Mahmud Mirza, Andican (Endican)'da Ömer Şah Mirza ve Buhara'da torunu Baysungur Mirza kendi hâkimiyetlerini sürdürdüler. Türkistan'ın önemli şehirlerinden Taşkent'te ise Moğol soyundan gelen Yunus Han'ın oğullarından Mahmud, Özbeklerden Ahmed Han'a bağlı olarak hüküm sürdü. Kaşgar şehrinde ise

Duklatlar hâkimdi (Roux, 2006: 365). Türkistan hâkimiyeti için diğer prenslerle savaşıyan Ebu Said, Özbeklerin de desteğini alarak hâkimiyet savaşında öne geçti. Ebu Said'in ölümünden sonra tahta geçen oğlu Ahmed zamanında Timurlulardan Hüseyin Baykara, (1469–1506) bağımsızlığını ilan ederek Horasan ve Harezmi'de hüküm sürmeye başladı.

Orta Asya tarihinde önemli bir yeri olan Özbekler, Timurlu prensler arasındaki karmaşadan yararlanarak topraklarını genişletmeye başladılar. Hüseyin Baykara'nın halefi Bediüzzaman'ı yenilgiye uğratarak 1507'de Herat'ı ele geçiren Özbekler, Türkistan'daki Timur hâkimiyetine son vererek kendi hâkimiyetlerini kurdular (Hayit, 1995: 4).

3. TÜRKİSTAN'DA ÖZBEK HÂKİMİYETİ

3.1. Özbeklerin Ashı

Cengiz Han zamanında Moğol hâkimiyetinde varlıklarını sürdüren Türkistan Türkleri, Moğol İmparatorluğu'nun dağılmasından sonra da varlıklarını sürdürdüler. Moğolların Türkleşmesinde önemli rol oynayan bu Türk toplulukları, Moğolların siyasi yaşamında da etkili oldular. Daha önce büyük devletler kuran Türkler, göçebe Moğol toplumuna devlet yapısı ve ekonomik hayatta örnek oldular. Moğol Devleti'nin dağılmasından sonra, esas kitlesini oluşturdukları Timur Devleti'nin dağılmasıyla sonra taht mücadelelerine karışmayan Özbekler varlıklarını sürdürebildiler.

Moğol İmparatorluğu'nun kurucusu Cengiz Han, sağlığında topraklarını oğulları arasında bölüştürdü. Bu paylaşımda Cengiz, oğlu Cuci'ye Doğu Deşti Kıpçak topraklarını yurtluk olarak verdi (Barthold, 1990: 483). Cuci Han'ın on sekiz oğlu bulunmasına rağmen bunlardan sadece dördü bir sülale kurabildiler. Cuci Han'ın ikinci oğlu Batu (Sayın) Han neslinden gelenler Cuci Ulusu üzerinde hâkimiyet kurdular. Cuci'nin diğer oğlu Orda İçen neslinden Mübarek Hoca, 1329 yıllarında Sıgnak şehrinde Sayın Han sülalesinden gelen Özbek Han'a (1313–1340) isyan edince bu isyanın bastırılmasında Özbek'e yardım eden Cuci'nin beşinci oğlu Şiban'ın neslinden gelen Ming Timur'un itibarı arttı. Özbek Han'a yaptıkları yardımdan dolayı Şibanlılara "Özbeki" ve onlara bağlı olanlara da "Özbek Ulusu" adı verildi (Kafalı, 1976: 295–302).

3.2. Özbeklerin Orta Asya'daki Hakimiyetleri (XV. Yüzyıl)

Özbek ulusunun, bir devlet olarak ortaya çıkışı Şiban neslinden gelen Ebul Hayr zamanında gerçekleşti. Özbekler, XV. yüzyılın sonlarına doğru mevcut durumun karışıklığından da faydalanarak Orta Asya'da bir kuvvet haline gelmeye başladılar. Nihayet Batu'nun kardeşi Şiban soyundan gelen Ebul Hayr Han (1428–1468), büyük dedesi Özbek'in adını verdiği devletini 1428 yılında kurmayı başardı (Saray, 1990: 3; Hayit, 1995: 7). Ebul Hayr idaresindeki Özbekler, 1428 yılında kendilerine başkent yaptıkları Güney Sibirya'daki Tura şehrini aldılar. Ebul Hayr, bütün Deşt-i Kıpçak'ı hâkimiyeti altına alarak sınırlarını Timurlular aleyhine genişletti. Böylece Cengiz soyundan gelen Şeyban ulusunun yıldızı parlamaya başladı. (Grousset, 1996: 253)

Özbekler, Timurlular arasındaki taht mücadelesini destekleyerek, 1451 yılında Türkistan'ın büyük kısmına hâkim oldular. Özbek hükümdarı Ebul Hayr, Timurlular arasındaki mücadeleden yararlanarak bölgedeki hakimiyet mücadelesinde etkili oldu. Timuroğullarından Ebu Said'e yardım eden Ebul Hayr, onun tahta çıkmasında önemli rol oynadı (1451) (Roux, 2006: 347–348). Ebu Said, Ebul Hayr'ın yardımı sayesinde, en büyük rakibi Abdullah'ı tahttan indirmeyi başardı.

Türkistan'da hızla yayılmaya devam eden Özbekler, 1430-1431'de Harezmi'ye ele geçirdiler. Topraklarının genişlemesiyle 1466'da başkentlerini Siriderya üzerindeki Sıgnak şehrine taşıdılar (Hayit, 1995: 7; Barthold, 1970: 456–457; Roux, 2006: 346; Akarslan, 1995: 87). XV. asrın ortalarında toprakları Seyhun'dan Tobolsk'a kadar uzanan Özbekler, 1456–1457 yıllarında diğer bir Moğol kavmi olan Kalmuklar ve Oyratların saldırısına uğradılar. Sıgnak şehrinde yapılan savaşta Kalmuklar tarafından yenilgiye uğratılan Özbekler güçlerini kaybedince, meydana gelen otorite boşluğunda birbirleriyle mücadele etmeye başladılar. Moğollara karşı Ebul Hayr'ın yetersiz kaldığına inanan bir kısım Türkler esas cemaatten ayrılarak kuzeye doğru göç ettiler.

Asıl cemaatten ayrılarak kendi başlarına buyruk hareket eden bu Türkler daha sonraki dönemlerde Kazaklar olarak adlandırıldılar (Hayit, 1995: 8; Roux, 2006: 351).

Kalmuk ve Oyratların saldırılarıyla zayıflayan Özbeklere bir diğer darbede Kırgız-Kazaklarından geldi. Özbeklerin kurucusu Ebul Hayr, 1468'de Kırgız-Kazaklarına karşı yaptığı savaşta hayatını kaybetti (Aka, 1981: 267). Ebul Hayr'ın asıl rüyası Timur Devleti'ni tamamen ortadan kaldırarak Cuci Ulusunun mirasına tek başına sahip olmaktı. Ancak hayatı iç çekişmeler ve savaşlarla geçen Ebul Hayr bu amacını gerçekleştirmedi. İç çekişmelerin en büyük amillerinden olan Kazak Ordalarıyla savaşırken Moğolların ard arda saldırıları sonucunda Moğol Hanı Yunus tarafından baskına uğrayan Ebul Hayr idam edildi (Bouvat, 1970: 454). Ebul Hayr'ın ölümünden sonra Özbek tahtına oğlu Şah Budak geçti. Ancak O'nun zamanında da Özbeklerin talihi değişmedi. Şah Budak'ın vefatından sonra ise yerine oğlu Muhammed Şeybani (1500–1510) geçti. Muhammed Şeybani, Özbeklerin kurucusu Ebul Hayr'ın torunudur. Özbeklerin içinde bulunduğu karışık durumdan kaçan Şeybani, Buhara'ya giderek Timurlu vali Ahmet Mirza Abdül Ali Tarhan'ın himayesine sığındı. Burada ilimle ilgilenen Şeyban, Timurluların içinde bulunduğu karışık durumu da göz önünde bulundurarak saltanata karşı ilgi duymaya başladı (Hayit, 1995: 8.). Ebul Gazi Bahadır Han'a göre Şeybani ismi, Şahi Beğ veya büyük babası Ebul Hayr'ın kendisine verdiği isimle Şah Baht isminin tahrif edilmiş halidir (Ebu'l Gazi Bahadır Han, 1981: 190). Bouvat, Şeyban'ın asıl adının Şahi Beg Özbek veya Şah Beg Han Özbek ve büyük babasının kendisine verdiği Şahbaht isminin tahrif edilmiş şekli olan Şaybak olarak kaydetmiştir (Bouvat, 1970: 454). Muhammed Şeybani zamanında Özbeklerin talihi değişti. Şeybani, hanlığı sırasında Mangırt-Nogaylar, Kazaklar, Moğollar ve Maveräünnehir hâkimleri arasındaki mücadeleden yararlanarak topraklarını genişletti.

3.3. XVI. Yüzyılda Özbek Devleti

Azimli bir hükümdar olan Şeybani, babasının ve dedesinin ölümüyle kendini küçük yaşlarda siyasi çekişmelerin içinde buldu. Deşt-i Kıpçak'ta tutunamayan Şeybani, Buhara'ya giderek burada çeşitli yönlerden eğitimini tamamladı. Muhammed Şeybani Türkistan'daki siyasi boşluktan yararlanarak tekrardan Deşt-i Kıpçak'a döndü. Şeybani, siyasi ve askeri faaliyetlere hız vererek kısa sürede Deşt-i Kıpçak'ta sözü geçen biri haline geldi. Semerkand Hanı Ahmet Mirza'nın Taşkent'i yağmalayan Moğollara karşı Şeybani'yi yardıma çağırmasıyla Türkistan beyleri arasında sivrilmeğe başladı.

Şeybani, Orta Asya'nın karışık durumundan yararlanarak, Kazak Hanı Burunduk'u yenilgiye uğrattı. Kazakları yenilgiye uğratan Şeybani, XV. asrın sonlarında Yessi şehrinde kendini Han ilan ettirdi (Hayit, 1995: 8). Özbek Hanı Şeybani, Yessi şehriyle yetinmeyerek Orta Asya'nın tamamını hâkimiyetini altına almak için harekete geçti. Maveräünnehir üzerinde etkileri git gide azalan Timur Mirzaları arasındaki mücadeleden yararlanan Şeybani, 1495'de Maveräünnehir'e girerek büyük bir hızla Horasan bölgesinde ilerlemeye başladı. Başta Semerkand ve Hive'yi ele geçiren Şeybani, Timurlulara asıl darbeyi 20 Mayıs 1507'de başkentleri Herat'ı fethederek vurdu (Aka, 1981: 267; Akarşlan, 1995/96: 88).

Bu sırada Orta Asya'yı yakından ilgilendiren olaylar cereyan etmeye başladı. Hemen Türkistan'ın yanı başındaki İran'da daha sonraki dönemlerde Osmanlı Devleti ve Özbekler için büyük sorunlar çıkaracak olan Safevi Devleti kuruldu (Togan, 1981: 59–60).

XIII. asrın sonu ile XIV. asrın başında Azerbaycan'ın Erdebil kasabasında Şeyh Safiyüddin tarafından kurulan Şii mezhebi özellikle İran'da geniş kitleler tarafından

kabul gördü. Sonraki dönemlerde hızla yayılma sahası bulan Şiilik, özellikle Şah İsmail tarafından topraklarını genişletmek için kullandığı bir ideoloji halini aldı (Saray, 1999: 14–16)

Babasını küçük yaşta kaybettikten sonra kardeşleriyle yaptığı mücadeleyi kazanan İsmail, daha on dört yaşındayken Tebriz'de tahta oturdu (Roux, 2006: 369; Saray, 1999: 21). Şah İsmail, 1508'de Bağdat'ı ele geçirdikten sonra İran'daki hâkimiyetini kesinleştirerek, dedesinin adını verdiği "Safevi Devleti"nin sınırlarını genişletmek ve Şiiliği yaymak amacıyla Anadolu ve Türkistan topraklarına propagandacılar göndermeye başladı. Şah İsmail'in Sünnilere karşı takip ettiği sert politika Türkistan ve Anadolu'daki Sünni halkın tepkisini çekti. İran merkezli Şii mezhebinin bu kadar kısa sürede geniş topluluklarca kabulü ve Sünnilere karşı tavırlarından dolayı Türkistan Hanı Muhammed Şeybani ve Osmanlı Devleti bu durumdan oldukça rahatsız oldular. Halkının çoğu Sünni olan bu iki devlet, Şii tehlikesine karşı birlikte hareket etmeye başladılar. Şiilerin bu olumsuz tavırları karşısında Osmanlı hükümdarı ve Özbek sultanı, Şah İsmail'i Şii propagandasını durdurması konusunda uyardılar. Ancak bu ikazları ciddiye almayan İsmail'e karşı Muhammed Şeybani bizzat harekete geçti. Şeybani, 1508'de İran üzerine sefere çıkarak Horasan'a kadar ilerledi, fakat ülkenin kuzeyinde Kazakların isyan etmesiyle geri dönmek zorunda kaldı (Saray, 1984: 4; Saray, 1999: 22). Durumun kendi lehine döndüğünü gören Şah İsmail, Muhammed Şeybani'nin Kazaklarla mücadelesinden istifade ederek Horasan'a yürüdü ve bölgeyi işgal etti. Halkının çoğunluğunu Sünnilerin oluşturduğu Horasan'ı istila eden Şah İsmail, farklı mezhepten olan bölge halkına kötü muamelede bulundu. Kuzeyde Kazak sorunu ile meşgul olan Muhammed Şeybani, Şah İsmail'in Horasan'ı aldığını duyunca bir kısım kuvvetlerini Kazaklarla mücadeleye sevk ederek az bir kuvvetle Horasan'a hareket etti. Kazaklarla muharebeden henüz dönen Şeybani hem yorgun hem de eksik bir orduya sahipti. Bu durumdan yararlanan Şah İsmail, Muhammed Şeybani'nin dinlenmesine fırsat vermeden saldırarak Özbek ordusunu büyük bir yenilgiye uğrattı (1510). Bununla yetinmeyen Şah İsmail, esir edilen Şeybani'yi vahşi bir şekilde katlederek Osmanlı padişahına gözdağı vermek amacıyla Şeybani'nin kesik başını İstanbul'a gönderdi. Roux, savaş sırasında yaralanan Şeybani'nin bir çiftliğe sığındığını ve burada öldüğünü Şah İsmail'in onun cesedini arattırıp buldurduğunu kaydeder (Saray, 1999: 23; Roux, 2006: 369; Hayit, 1995: 9). Şeybani Han'ın İslam dünyasını ikiye bölen Şiilere karşı giriştiği savaşta hayatını kaybetmesiyle kurduğu devlet kısa sürede parçalandı ve bölgede yeniden karışıklıklar baş gösterdi. Osmanlı Devleti ise İran'a karşı en önemli müttefikini kaybetti.

Önce Kazakların saldırısıyla sarsılan Özbekler, Şah İsmail'in Şeybani'yi öldürmesiyle tam bir kargaşa içine düştüler. Özbekler tarafından tek bir bayrak altında toplanmaya çalışılan Türkistan halkları bundan sonraki dönemlerde bir daha kendilerini toparlayamayarak dış saldırılara karşı savunmasız kaldılar. Şeybani'nin ölümünden sonra Özbek prensleri ve beyler arasında taht kavgaları baş gösterdi. Otorite boşluğundan yararlanan beylerin her biri kendi bölgelerinde küçük devletler kurdular. Türkistan'daki bu karışıklıktan yararlanan Şah İsmail, hızla Türkistan içlerine hareket ederek Türkistan'ın en önemli şehirlerinden Buhara, Semerkand ve Hive'yi işgal etti.

Şeybani ile giriştiği savaşı kaybederek Hindistan tarafına çekilen Timur prenslerinden Babür, Şeybani'nin ölüm haberini alır almaz Türkistan'ı yeniden ele geçirmek umuduyla harekete geçti. Şah İsmail, halkı Sünnilerden oluşan Türkistan üzerinde etkisinin olmayacağını düşünerek, halk tarafından sevilen Babür'ün ittifak teklifini kabul etti. Babür'ün 1511'de Semerkand'a girmesiyle sevinen halk onun İran desteğini almak için Şiiliği tercih etmesi karşısında Babür'e karşı soğukluk duymaya

başladı. Sünnilere karşı katliama girişen İranlılar karşısında halk, Özbek yöneticilerini arar duruma geldi.

İran Şahıyla yaptığı savaşta hayatını kaybeden Şeybani'nin yerine Özbek tahtına Köçküncü Han (1510–1530) geçti (Hayit, 1995: 9). Köçküncü zamanında Özbekler, İran'a kaptırdıkları toprakları yeniden ele geçirmek için harekete geçtiler. Köçküncü tahta geçer geçmez Horasan taraflarına sefere çıkarak Meşhed ve Asterabad'ı ele geçirdi. Ancak Türbet-i Şeyh Cem savaşında Şah Tahmasb'a yenilerek geri çekilmek zorunda kaldı (1528) (Roux, 2006: 375).

Köçküncü'den sonra Özbek tahtına sırasıyla oğlu Ebu Said (1530–1533) ve Şeybani'nin torunu Ubeydullah Han (1533–1539) geçtiler. Altı ay gibi kısa bir süre Özbek tahtına oturan Abdullah Han (1539–1540) zamanında taht kavgaları yeniden alevlendi. Özbeklerin Semerkand Han'ı Abdullatif Han (1540–1541) ve Buhara Sultanı Abdülaziz Han (1540–1549) arasında saltanat kavgaları yaşandı. Bu taht mücadelesi sonucu 1551–1588 yılları arasında sık sık han değişikliği oldu.

Bu durum 1583 yılında Buhara'da Han ilan edilen II. Abdullah zamanına kadar sürdü. Güçlü kişiliğiyle göze çarpan II. Abdullah 1574'ten 1588 yılına kadar geçen sürede, bağımsızlığını ilan eden Şehr-i Sebz, Karşi, Hisar, Belh, Taşkent (1582), Semerkand (1578), Bedahşan, Herat ve Harezm Beyliklerini tekrar itaat altına almayı başardı (Hayit, 1995: 9). II. Abdullah 1560–1583 yılları arasında babası İskender adına hüküm sürdü, 1583'ten sonra ise bizzat tahta geçerek 1589 yılına kadar tahtta kalmayı başardı (Kılıç, 1999: 50). Timurlularla Özbekler arasındaki anlaşmazlığa da son veren Abdullah, Şii İran'a karşı Osmanlı Devleti ile iyi ilişkiler kurdu.

II. Abdullah'ın ölümünden sonra 1589 yılında oğlu Abdülmümin tahta geçti. Abdülmümin, üvey kardeşi tarafından öldürülünce Özbek Devleti'nde yeniden kargaşa baş gösterdi. Bu sırada İran tahtında bulunan Şah Abbas bu karışıklıktan yararlanarak Harezm'i, Kazak Hanı Tevekkel ise Semerkand'ı aldı. Semerkand ile yetinmeyen Tevekkel Han, Buhara üzerine başarısız bir sefer düzenledi. Özbek tahtının sahibi Şeybani Hanedanının prensleri ise bu karışık durumda saltanat kavgasına tutuştular. Özbek Devleti'nin ileri gelenleri bu karışık durumdan kurtulmak için çareler aramaya başladılar. Ruslar'ın, Astarhan Hanlığını işgaliyle buradan kaçarak 1554 yılında Buhara'ya sığınan Astarhanlı Sultan Canibeg'in tahta çıkması için ona teklifte bulundular. Ancak Canibeg, bu hassas durumda kendisine sunulan bu teklifi kabul etmeyince onun kardeşi Baki Muhammed, Han olarak seçildi (1597) (Hayit, 1995: 10).

Bu tarihten sonra Özbek tahtına oturan Astarhanlılar Hanedanı 9 tane han verdi. Ancak kendi bölgelerinde hâkimiyetlerini kurmaya çalışan beylerin bencilliği yüzünden Şeybani'nin mirasını korumayı başaramadılar. Beyler, kendi bölgelerinde bağımsız hareket etmeye başladılar.

Amuderya ile Siriderya arasındaki topraklarda devletin birliğini bir defa daha tesis etmek Abdülaziz Han'a (1645–1685) nasip oldu. O'nun ölümünden sonra devlet tekrar karışıklık içine düştü. İran Şah'ı Nadir'in, 1740 Horasan seferine kadar bu karmaşa devam etti. İran Şahı Nadir (1736–1747), 1740'ta giriştiği Horasan seferinde Buhara'yı işgal ettikten sonra, Ebul Feyz Han'ı kendine tabi kılmak suretiyle, Astarhanlı Hanedanının çöküşüne neden oldu. Nadir Şah'ın ölümünden sonra Özbek Hanı Ebul Feyz, 1748 yılında öldürüldü.

Taht kavgalarıyla iyice sarsılan ve dağılmak üzere olan bir yönetim miras alan Astarhan Hanedanlığı kendisine bırakılan mirası korumaya çalıştı. Ancak sadece kendi çıkarlarını düşünerek kendi bölgelerinde bağımsız hareket eden beylerin bencil davranışları yüzünden başarılı olamadılar.

Semer kand ve Buhara'da olduğu gibi Hive'de de Şeybanilerin bir başka kolunun reisi olan İlbars, Safevilere karşı başlatılan isyanın başına geçerek Safevileri püskürttü ve 1512'de Buhara'dan ayrılarak Hive'de bağımsız bir hanlık kurdu. Ürgenç'i hanlığın merkezi yaptı. Hive Hanlığı 1920'de Ruslar tarafından ortadan kaldırılıncaya kadar bölgenin siyasi, içtimai ve iktisadi hayatında önemli bir rol oynadı.

Türkistan'da ilk çözümler Şah İsmail'in Horasan seferi ile başladı. Özbek Han'ının Şah İsmail tarafından öldürülmesiyle oluşan otorite boşluğundan yararlanan beyler, kendi bölgelerinde bağımsızlıklarını ilan ettiler. Bu istiladan sonra kurulan Hive Hanlığı (1512) zaman zaman Buhara'nın hâkimiyetine girdi. İç karışıklıkların baş gösterdiği Türkistan'da XVIII. yüzyıla geldiğimizde birbirinden bağımsız üç hanlık kuruldu. Bu hanlıklar şunlardır;

- Buhara Hanlığı (1500–1920),
- Hive (Harezmi) Hanlığı (1511–1920)
- Hokand (Kokand) Hanlığı (1710-1877)'dir.

4. ORTA ASYA HANLIKLARI

4.1. Buhara Hanlığı (1500–1920)

4.1.1. Canoğulları (Astarhanlılar/Astrahanlılar) Hanedanlığı (1598–1785)

Canoğulları, Volga nehri kıyısında Altın Orda Devleti'nin mirası üzerinde kurulan üç hanlıktan biri olan Astarhan -diğer ikisi Kırım ve Kazan Hanlıklarıdır- hanları soyundandır. Caniler olarak da adlandırılan Canoğulları, Astarhan Hanlığı 1556'da Ruslar tarafından işgal edilince, Astarhan hükümdarı Yar Muhammed ve oğlu Can Muhammed, Harezm üzerinden Buhara'ya gelerek Özbek Hanı İskender'e sığındılar. Can Muhammed İskender'in kızı Zehra Hanım ile evlendi (1567) .

Türkistan'da Muhammed Şeybani'den sonra istikrarı sağlayan Abdullah Han'ın vefatından sonra tahta oğlu Abdülmümin geçti. Babasından ayrı bir politika izleyen Abdülmümin, Şeybani Hanedanlığının Türkistan'da hüküm süren son hanıdır. Abdülmümin'in 1598'de Taşkent'ten dönerken bir komplo sonucu öldürülmesi Özbek Hanlığında karmaşaya neden oldu. Batıda uzun zamandır mücadele ettikleri Safevi Devleti ve doğuda ise Kazakların saldırılarına maruz kalan Özbekler, bu iki düşman arasında sıkışıp kaldı. Türkistan içişlerini yakından takip eden İran Safevi Devleti hükümdarı Şah Abbas, başsız kalan Özbek topraklarına saldırarak Sebzar, Meşhed ve Herat'ı işgal etti (Alpargu, 2000: 564).

Abdullah Han zamanında yaşanan taht kavgaları sonucu Özbek şehzadelerinin çoğu ortadan kaldırıldı. Abdullah'ın vefatından sonra tahta geçen Abdülmümin'in altı ay süren saltanatının ardından öldürülmesi sonucu Özbek tahtında taht kavgaları yeniden alevlendi. Bu karışık dönemde Şah Abbas'ın Horasan seferine karşı Horasan'da faaliyet gösteren Baki Muhammed ve kardeşleri, Özbek emirleri üzerinde olumlu etkiler bıraktılar. Özbek emirlerinden Herat valisi, taht kavgalarına bir son vermek amacıyla Canoğullarından Din Muhammed'e hanlık teklifinde bulundu. Herat'a gelerek tahta geçen Din Muhammed, bütün Türkistan'a hâkim olmak için faaliyete geçti. Ancak Din Muhammed, Horasan seferine çıkan Safevi hükümdarı Şah I. Abbas'a Pulisalar savaşında (10 Ağustos 1598) yenilerek, aldığı yaralar sonucu vefat etti. Din Muhammed'in ölümü ile Türkistan yeniden başsız kaldı. Türkistan ileri gelenleri tüm umudunu Din Muhammed'in kardeşi Baki Muhammed'e bağladılar. Baki Muhammed, Şeybani soyundan gelen Pir Muhammed'i destekleyerek Buhara'yı ele geçirmek isteyen Kazaklarla mücadele etti. Hizmetlerinden dolayı Semerkand valiliğine atanan Baki Muhammed'le Pir Muhammed'in arası bir müddet sonra emirlerin azledilmesi konusunda açılınca, iki taraf kuvvetleri karşı karşıya geldiler. Bu savaşta Pir Muhammed hayatını kaybetti. Yar Muhammed'in, 1599'da han seçimi için yapılan kurultayda hanlık teklifini reddetmesi üzerine, Buhara tahtına Can Muhammed geçti. O'nun ölümünden sonra ise Canoğulları Hanedanının kurucusu olarak kabul edilen Baki Muhammed, 1603 yılında Han unvanıyla devletin başına geçti. Böylece Türkistan'da Şeybani Hanedanlığı son buldu (Roux, 2006: 394).

Baki Muhammed (1599–1605), Veli Muhammed (1605–1611), İmam Kulu (1611–1642), Nezir Muhammed (1643–1645), Abdulaziz (1645–1680), Subhan Kulu (1680–1702), I. Ubeydullah (1702–1711), Ebul Feyz (1711–1747) Canoğulları hanedanlığının hükümdarları olarak Buhara tahtına çıktılar. En parlak zamanlarını yaşadıkları Abdülaziz Han vefat edince, hanlık içerisinde karışıklıklar baş gösterdi ve mahalli beyler bağımsızlıklarını ilan etmeye başladılar. Bu durumdan yararlanmak isteyen Hive hanları Semerkand ve Buhara'ya birçok sefer düzenlediler. Bu sırada

Safevi tahtına hakim olan Nadir Şah, beyler arasındaki kargaşadan yararlanarak 1740 yılında Buhara'yı işgal etti. Buhara Hanı Ebul Feyz, Nadir Şah'a boyun eğmek zorunda kaldı. Böylece Özbek toprakları üzerinde Astarhanlı hanedanlığı son buldu (Hayit, 1995: 11). Bundan sonraki hayatını Nadir Şah'ın bir valisi gibi geçirmek zorunda kalan Ebul Feyz'in kaderi de ona bağlıydı. Zira Nadir Şah'ın ölümden sonra Ebul Feyz'de 1748'de öldürüldü.

Ebul Feyz'den önce Özbek tahtında bulunan Ubeydullah Han'ın uyguladığı yanlış politikalar, 1710 yılında Fergana vadisinin Buhara'dan ayrılmasına ve daha sonraki dönemlerde kurulacak olan Hokand Hanlığı'nın teşekkülüne zemin hazırladı. Özbek Devleti içindeki bu parçalanmadan yararlanan Mangıt kabile reisi ve aynı zamanda saray nazırı olan Atalık Muhammed Hakim Bey'in nüfuzu arttı.

Astarhan Hanedanlığı'nın son hanı Ebul Feyz Han, Mangıt soyundan gelen Muhammed Hakim Bey'e Atalık (beylerbeyi) unvanını vererek devlet işleriyle ilgilenmeyi bıraktı. Bu durumdan yararlanan Muhammed Atalık, yönetimi tamamen ele geçirek Han'ın bütün yetkilerini bizzat kullanmaya başladı. Ebul Feyz'in bu pasif politikası, Özbek ileri gelenlerini harekete geçirdi. Özbek kabilelerinin beyleri birleşerek Muhammed Hakim'in gölgesindeki Ebul Feyz'e karşı isyan başlattılar. İsyanın başında Hive Hanı Şirgazi bulunuyordu. Şirgazi Han taraftarları Ebul Feyz'e karşı başarısız bir suikast girişiminde bulundular. Özbek boyları arasında başlayan bu hâkimiyet savaşı özellikle Keneges ve Mangıt boyları arasında cereyan etti. Keneges boyunun Bey'i İbrahim, Ebul Feyz'e karşı isyan ederek Şehrisebz şehrinde bağımsızlığını ilan etti. 1772 yılında İbrahim Bey Semerkand'da yaşayan damadı Recep'i, "Han" olarak ilan edip kendisini "Emirler Emiri" olarak halka tanıttı. Recep Han birkaç han ile birleşip Buhara'ya saldırdı. Ancak Buhara'yı ele geçiremeyen Recep Han, Kazaklar'dan yardım istedi. Kazaklar bu fırsattan istifade ederek Maverâünehir'in zengin topraklarını işgal ettiler. Recep Han ve onunla birleşen emirlerin isimleri bir daha hiç duyulmadı. Bu Kazak işgali karşısında Muhammed Hakim Atalık ve Ebul Feyz Han, Buhara şehrinin kalesine sığındılar. Zaravşan bölgesini tamamen ele geçiren Kazaklar bu bölgede yaklaşık 7 yıl hâkimiyetlerini sürdürdüler.

Nadir Şah'ın Türkistan'ı istilası XVIII. yüzyılda Türkistan'daki en önemli olaylardan birisidir (1736–1747). Sekiz yıl Özbeklerin elinde esir bulunan Nadir Şah, Türk boylarından biri olan Afşar boyundandı. İran şahına birçok hizmette bulunarak devlet büyüklerinin gözüne girmeyi başardı. İran Devleti'nin en büyük düşmanlarından Osmanlı Devleti'nin saldırısını püskürtmesi onun şöhretini daha da artırdı. İran'da baş gösteren karışıklıktan yararlanan Nadir Şah, devlet ileri gelenlerinin desteğini alarak 1739'da kendini Şah ilan ettirmeyi başardı. Böylece İran'da bir Türk hanedanlığı olan Safevilerin devri kapandı (Roux, 2006: 397).

Nadir Şah, şimdiki doğu İran'daki Şilgan köyünde bir Türkmen derici ailesinde doğdu. Nadir, Adiverd Bey'in elinde büyüüp onun kızıyla evlendi. O zamanki şartlardan yararlanıp reisliğe kadar yükseldi. Afşar Türkmenlerini ve Kürtleri birleştirip Astarhanlı Özbeklere karşı mücadele etti (Mamırbaev, 2000: 11). Şah Tahmasb II (1722–31), Horasan'a geldiğinde Nadir ona tabi oldu. Hatta Şaha gösterdiği sadakattan dolayı kendisine Şah Tahmasb Kulu adı verildi. Şah Tahmasb'ın ölümünden sonra başa geçen Şah I. Abbas zamanında otorite boşluğundan yararlanan Nadir, devlet adamlarının da desteğiyle kendini Şah ilan etti. Nadir Şah, İran'da düzeni sağladıktan sonra önce Osmanlı Devleti'ne sonra Afganistan'a (1737) saldırdı. Buhara Han'ı Abdullah'ın ölümünden sonra Türkistan'da yaşanan taht kavgalarından da yararlanarak oğlu Rıza Kul'u Horasan bölgesini işgalle görevlendirdi. Rıza Kul hazırlıklarını tamamladıktan sonra Karşi'ye doğru harekete geçti. Nadir Şah'ın Horasan yönündeki

harekâtından haberdar olan Muhammed Rahim Atalık, Karşi şehrini savunmak için hazırlıklara başladı. Ancak beyler arasındaki bölünmeler, İran tehlikesine rağmen devam ediyordu. Buhara'ya bağlı Huzar valisinin taraf değişmesiyle Muhammed Rahim Atalık, İran kuvvetleri karşısında zor durumda kalarak Buhara'dan yardım istemek zorunda kaldı. Muhammed Rahim Atalık'ın yardım çağrısı gelir gelmez harekete geçen Ebul Feyz, Buhara, Muankal ve Semerkand'dan asker toplayarak Karşi'ye hareket etti. Ancak kendilerinden üstün İran kuvvetleri karşısında yenilgiye uğrayan Buhara birlikleri, Karşi kalesine çekilmek zorunda kaldı. Hive Hanı 1512 yılında Buhara'dan ayrılarak bağımsız hareket etmeye başladı. İran kuvvetlerinin Buhara kapılarına dayandığını haber alan Hive Hanı, Buhara'ya destek amacıyla hareket etti. Hive Hanı'nın yaklaştığını öğrenen Riza Kul, iki ateş arasında kalmaktan çekinerek Ebul Feyz ile acele bir barış imzaladı. Buhara Hanı'nın İranlılarla anlaşmasını öğrenen Hive Hanı İlbars geri döndü (Alpargu, 2000: 567).

Hive Han'ı İlbars'ın gelişiyile ilk seferini yarıda kesmek zorunda kalan Nadir Şah, 1740 yılında Maverâünnehir'e yeni bir sefer düzenlemeye karar verdi. Nadir Şah, Belh'i ele geçirdikten sonra ileri harekâtına devam ederek, Ceyhun'u geçip Buhara topraklarına girdi. Muhammed Hâkim Atalık'ın tavsiyesiyle Şah'ı karşılayan oğlu Muhammed Rahim, Şah tarafından iyi karşılandı. Nadir Şah'ın Buhara'yı ele geçirmesinden korkan Ebul Feyz, bu sırada Karşi'de bulunan Muhammed Hâkim Atalık'ı elçi olarak Şah'a gönderdi. Şahla görüşerek geri dönen Muhammed Hâkim Atalık, sanki Şah'ın temsilcisi gibi davranmaya başladı.

Bu durum Ebul Feyz'in olduğu kadar Buhara halkının da hoşuna gitmedi. Bunun üzerine Ebul Feyz, Muhammed Hakim Atalık'ı öldürme kararı aldı ancak başaramayınca Atalık'la birleşerek Şah'ın huzuruna çıktılar. Ebul Feyz'i ve Muhammed Hakim'i iyi karşılayan Şah, Ebul Feyz'in bütün yetkilerini alarak eski makamında bıraktı. Böylece Buhara'ya hâkim olan Nadir, Harezmi üzerine sefere çıktı.

Ebul Feyz'in Şah'ın hâkimiyetini kabul etmesiyle Astarhan sülalesinin sonu geldi. Merkezi yönetimin zayıflamasıyla Astarhanlıların elinden çıkan hanlık, Özbeklerin Mangıt hanedanının eline geçti. Mangıt kabilesinin beyleri Buhara tahtını ele geçirdiler.

Muhammed Hâkim Atalık, Buhara'daki yönetimi ele geçirdikten sonra İranlılar gibi Büyük Emir unvanını aldı. Atalık'ın ölümünden sonra (1743) O'nun yönetimdeki rolünden rahatsız olan ancak onun sağlığında bir şey yapamayan Özbek beyleri isyan ettiler. Kıtay Kıpçak Bey'i İba Dulla, Özbek Hanlığı içindeki karışıklıktan yararlanarak, Buhara'ya saldırıp şehri yağmaladı. Ancak Buhara'da tutunamayacağını anlayınca geri çekildi. Bu durumdan rahatsız olan Nadir Şah, Ebul Feyz'den ülkesindeki karışıklıkları gidermesini istedi fakat onun harekete geçmesini beklemeden Muhammed Rahim Atalık'ı Buhara'ya gönderdi. Buhara'ya gelen Rahim'e karşı koyamayacağını anlayan Ebul Feyz, Rahim'e "Emirlerin Emiri" unvanını verdi. Böylece Buhara'nın yönetimi Muhammed Hakim Atalık'tan sonra Muhammed Rahim Atalık'a geçti. Muhammed Rahim, 1745-47 yıllarında ülkenin bütünlüğünü sağlamayı başardı. (Mamırbaev, 2000: 9)

Nadir Şah'ın, 1747'de ölmesiyle kendi ordusunu kurmayı başaran Muhammed Rahim, Ebul Feyz'in öldürülmesiyle onun 9 yaşındaki oğlunu ve sonrasında da Ubeydullah'ı tahta çıkardı. Bu hanlar sadece isimsel hanlardı, devletin asıl yönetimi Muhammed Rahim'in elindeydi. Devlet siyasetini bizzat kendisi tayin eden Muhammed Rahim Atalık, 1753 yılında bu hanlık oyununa son vererek "Emir" unvanıyla Buhara tahtına bizzat kendisi oturdu (Hayit, 1995: 11).

Muhammed Rahim'in erkek çocuğu olmadığından 1758 yılında ölümünden sonra tahta kızının oğlu Fazıl Törö geçti. Ancak yaşı küçük olduğundan Atalık olarak amcası Danyal Bey yönetiminde söz sahibi oldu. Muhammed Rahim'in ölümünden sonra ülkenin her yerinde isyanlar çıkmaya başladı. İsyanlıların isteği, Fazıl Törö'nün tahttan indirilmesi ve onun yerine Danyal'ın yönetimi ele almasıydı. Bunun üzerine Danyal, Fazıl Törö'yu tahttan indirdi ve onun yerine Astarhanlı Ebul Gazi'yi getirdi. Kendisi de Atalık unvanıyla ülkeyi yönetmeye devam etti. Ebul Gazi'nin yönetimi sadece görüntüden ibaretti. Devlet yönetimiyle ilgili kararlar Danyal tarafından alınıyordu. Danyal'ın, Davlat isminde İranlı bir köleyi "Divanbeyi" olarak tayin etmesiyle Buhara Hanlığında yeniden kargaşa başladı (Hayit, 1995: 30).

Danyal'ın 1786'da vefatıyla zaten karışık olan Buhara'da isyanlar çıktı. Başkentte Ebul Gazi taraftarları ile Şah Murad taraftarları arasında çetin mücadeleler yaşandı. Dirayetsiz bir hükümdar olan Ebul Gazi, bu durum karşısında hiçbir şey yapamadı. Özbek ileri gelenleri Şah Murad'ın tahta geçmesini istiyorlardı. Bu teklifleri birkaç defa reddeden Şah Murad, en sonunda başkente gelerek tahta oturmayı kabul etti. "Han" unvanını kullanmayan Murad sadece "Emir" unvanını kullandı (Alpargu, 2000: 567)

Şah Murad, iç karışıklıkları bastırdıktan sonra İran'a karşı harekete geçti. Zira İran zaman zaman Türkistan'a karşı düzenlediği seferlerle Buhara için tehlike oluşturuyordu. Murad, 1789-1790 yıllarında Merv savaşında İran Şah'ının Merv valisini yenerek, Merv'e kardeşi Ömer Bey'i vali olarak tayin etti. Şah Murad, Merv'in fethinden sonra, Horasan'ın batısına doğru ilerleyerek bu bölgeyi yağmaladı. Ömer, bir süre sonra İslamabad kalesini ele geçirerek abisi Şah Murad'a karşı isyan etti ancak başarılı olamadı.

Horasan bölgesini ele geçiren Şah Murad, İran'ın savaş açtığı Afganistan'a da savaş ilan etti. Zira Afgan Şahı Ahmed, Amuderya'nın sol kıyısındaki Buhara topraklarını işgal etmişti. Şah Murad ve Afgan Şahı arasında yapılan anlaşmayla iki ülke arasındaki sınır olarak Amuderya belirlendi. Şah Murad'a 15 yıllık yönetimi içinde "Emir Masum" ismi verildi. Şah Murad'dan başlayarak Buhara Emirliği'nin merkez yönetimi güçlenmeye ve ülkenin ekonomik durumu düzelmeye başladı. Ondan sonra Buhara tahtına geçen oğlu Emir Said Haydar (1801-1826) zamanında Kıtay-Kıpçaklarla savaşlar yapıldı ve hanlık içindeki ayrılıkçı hareketler engellendi. O'nun halefi Hüseyin'in ölümünden sonra ülkede yeniden karışıklık baş gösterdi. Bağımsız son Buhara Han'ı Muzafereddin 1868'de Ruslara yenilerek onların hâkimiyeti altına girene kadar bu karmaşa devam etti.

Nadir Şah'ı saymazsak Canoğulları, Buhara'da sakin bir dönem geçirdiler. Bu suskunluğun temel nedeni Çinlilerin sürekli Maveraiünnehir'e saldıran Cungarları yenilgiye uğratması (1759) ve Rusların da Kazaklara (1730-1742) boyun eğdirmesidir.

4.1.2. Mangıt Hanedanlığı (1785-1920)

Cengiz soyundan gelen Mangıtlar, Ural'ın doğusu ve Siriderya kuzeyindeki bozkırlara yerleşen Özbek kabilelerinden biridir. Astarhanlıların yönetimdeki etkileri azalmaya başlayınca Buhara yönetiminde söz sahibi olmaya başlayan Mangıtların ilk hanı, 1785'de tahta geçen Mir Masum Han'dır. Hanlığın gücünü kaybettiği zamanlarda başa geçen Mangıt sülalesini zor bir yönetim bekliyordu. Astarhanlıların, XVIII. asrın sonlarına doğru ülke yönetimindeki etkisini kaybetmesiyle Mangıtlar yönetiminde söz sahibi olmaya başladılar. Mangıtlardan göze çarpan ilk isim Muhammed Rahim Atalık'tır (Çetin, 1997: 15). Muhammed Rahim Atalık'ın amcası Danyal, Astarhanlı

hanedanının zayıf idaresinden yararlanarak gücünü arttırdı ve nihayetinde Mir Masum, 1785’de Mangıt hanedanının ilk Han’ı olarak resmen tahta geçti. Mir Masum’un ölümünden (1799) sonra oğlu Seyyid Haydar amcalarıyla mücadele etmek zorunda kaldı ve amcalarına galip gelerek Buhara tahtına oturdu. Bütün bu taht kavgaları otoritenin sarsılmasına neden oldu ve beyler nispeten bağımsız hareket etmeye başladılar. Emir Nasrullah (1826–1860), 1826’da hanlığın başına geçerek devlet yönetiminde birçok düzenleme yaptı. Ancak onun bu çabaları sonuç vermediği gibi, yanlış bir siyaset izlemesi sonucu Rusların en saldırgan zamanlarında İngilizler küstürüldü. Emir Nasrullah dönemindeki en önemli olaylardan biri şüphesiz, Emir Haydar dönemindeki boşluktan yararlanarak bağımsız hareket eden beylerin hâkimiyet altına alınmaya çalışılmasıdır. Emir Nasrullah, ayrılıkçı Şehri Sebz, Hisar ve Kulab beyliklerini zaman zaman itaat altına almayı başardı (Alpargu, 2000: 568; Mamırbaev, 2000: 10). Ancak iç çekişmeler, bölgede gözü olan Rusların ve İngilizlerin işine yaradı. Bütün bunlar yetmiyormuş gibi kuzeyden Rusların ve güneyden İngilizlerin baskıları göz ardı edilerek kendi soyundan olan Hive ve Hokand hanlıklarına saldırması hem Rusların hem de İngilizlerin bu bölgedeki yayılma emellerini gerçekleştirmelerini kolaylaştırdı. Emir Muzaferreddin dönemi Hanlığın bağımsız hareket ettiği son dönemdir. Buhara tahtında sürekli hanlık için kavgalar yaşandı ve bu durum Rus işgalinden önce Buhara’nın son bağımsız hanı Muzaferreddin’e kadar devam etti. Muzaferreddin’in 1868 yılında Ruslarla yaptığı savaşı kaybetmesiyle Buhara Hanlığı, Rus tabiiyetine girmek zorunda kaldı (1868).

4.2. XVI. Yüzyılda Hive (Harezmi) Hanlığı

Türkistan’ın en eski yerleşim merkezlerinden biri olan Hive, Timurlular ve Özbekler arasındaki mücadele de sık sık el değiştirdi. Hive, 1505 yılına kadar Timur soyundan gelen Hüseyin Baykara’nın yönetiminde bulundu. Bu bölge 1505’te Şeybani Han’ın Harezmi’nin merkezi olan Ürgenç’i almasıyla Özbek hâkimiyetine girdi. Şah İsmail’le Merv yakınlarında yaptığı savaşı kaybeden Şeybani Han’ın hayatını kaybetmesiyle Harezmi, İranlıların eline geçti. Ancak Şii İran yönetiminden memnun olmayan Harezmi Özbekleri, 1511 yılında Ebul Hayr’ın soyundan gelen İlbars’ı Han ilan ederek İran’a karşı ayaklandılar. Bu durum karşısında Ürgenç ve Hive hükümdarları İlbars (1512–1525)’in Hanlığını tanımak zorunda kaldılar. Buhara ve Semerkand hanlıklarının birbirleriyle ilişkileri her zaman iyi olmamıştır. Hive, önce Ubeydullah sonra da II. Abdullah yönetimindeki Buhara’nın hakimiyetini tanımak zorunda kaldı (Roux, 2006: 375–376).

Hiveliler, 1511 yılında bağımsızlıklarını kazandıktan sonra uzun süre Ruslara ve Özbeklere karşı bağımsızlıklarını korumayı başardılar. Buhara Hanı II. Abdullah döneminde Buhara hâkimiyetine giren (1593-1594) Hive, onun ölümünden sonra tekrar tekrardan bağımsızlığını kazandı. Buhara Hanı II. Abdullah’ın ölümünden sonra Hive tahtına geçen Hacı Muhammed Hive’yi tekrardan bağımsızlığına kavuşturdu. Arap Muhammed (1603–1612) devrinde hanlığın merkezi Ürgenç’ten Hive’ye taşındı. Arap Muhammed’in ölümüyle başlayan taht kavgalarından galip çıkan İsfendiyar (1621–1644), kardeşi Ebul Gazi Bahadır Han (1644–1663) tarafından tahttan indirildi. Ebul Gazi Bahadır Han’ın ölümünden sonra, Şir Gazi (1715–1728)’nin tahta geçmesine kadar, Rus galesiyle uğraşmak zorunda kalan Hive Hanlığı, bundan sonra Rusların boy hedefi haline gelmiştir (Memiş vd. 2005: 47–48).

Özbek ve Türkmen kabileleri arasında XVIII. asrın başlarında yaşanan, sonu gelmez hâkimiyet savaşı, ülkenin parçalanarak dış kuvvetlere karşı savunmasız kalmasına neden oldu. Hive Hanlığı, XVIII. asırda hem kendi iç karışıklıklarıyla uğraşmak zorunda kaldı hem de Hive'ye hâkim olmaya çalışan Buhara Han'ı ve İran Şah'ı Nadir ile savaşmak zorunda kaldı. Hive Hanlığı güçlü olduğu dönemlerde ise Buhara ve İran üzerine sefere çıkarak bölgedeki hakimiyet mücadelesinde söz sahibi olmaya çalıştı.

Orta Asya yönünde topraklarını genişleten Ruslar, kendileri için önemli bir noktada bulunan Hive'yi ele geçirmek istiyorlardı. Ancak harekete geçmeden önce bölge hakkında bilgi toplamak isteyen Rus ileri gelenleri bölgeye çeşitli zamanlarda askeri ve ticari keşif kolları gönderdiler. Bölgenin genel yapısı hakkında bilgi elde etmek isteyen Rus Çar'ı I. Petro, 29 Mayıs 1714'te Hive'ye askeri bir keşif kolu göndermeye karar verdi. Bu keşif kolunun başında bölgeyi iyi tanıyan Prens Boris Aleksandr Bekoviç Çerkaskiy bulunmaktaydı. 1716 yılında hareket eden Çerkaskiy 1718'de Hive'ye ulaştı. Bu sırada Hive tahtında bulunan Şir Gazi Han, Çerkaskiy'e bu kadar kalabalık bir orduyu yerleştirebilecekleri bir kışlalarının olmadığını söyleyerek askerlerini evlere dağıtmasını rica etti. Askeri heyette bulunan diğerlerinin bütün itirazlarına rağmen Çerkaskiy, Şir Gazi'nin bu teklifini kabul etti. Rus askerleri evlere yerleştirildikten sonra han hepsinin öldürülmesini emretti. Bütün Rus askerleri, Çerkaskiy'de dahil olmak üzere öldürüldü. Bundan sonraki dönemlerde Ruslar bu askeri keşif kolunun imhasının intikamını almak için uğraştılar ve ilk fırsatta Hive'yi cezalandırmak için harekete geçtiler (Hayit, 1995: 28).

Bu tehlikeli durumda bile Özbekler bir çatı altında toplanarak ortak düşmanlarına karşı birlikte hareket etmeyi başaramadılar. Hatta bu tehlikeli durumda bile birbirlerine karşı düşmanca hareket etmeye devam ettiler. Hivelilerin bu karışık durumlarından yararlanan Buhara Hanı Ebul Feyz, Aral halkını Şir Gazi Han'a karşı kıskırtarak Maverâünnehir hâkimiyeti tek başına ele geçirmeye çalıştı. Hive'deki taht karışıklıklarına müdahale eden Ebul Feyz, Aral halkına Buhara'da yaşayan Prens Timur Sultan'ın Han olmasını tavsiye etti. Buhara tarafından da desteklenen Hive Hanlığı'ndaki iç karışıklıklar, uzun süre devam etti.

Şir Gazi'den sonra tahta İlbars Han (İlbars Han Kazak Sultanlarındandı) (1728–1740) geçti. Cesur ancak ileri görüşlü olmayan İlbars, Hive'nin karışık durumunu göz önünde bulundurmadan Horasan'a girerek Kazak ve Türkmenlerle beraber İran vilayetlerini yağmaladı. Nadir Şah'ın, Harezm'e kadar gelemeyeceğini düşünen İlbars yanıldığını çok geç anladı. Hezaresb'de İranlılarla yapılan savaşta yenilen Hiveliler, Hezaresb kalesine sığındılar. Hivelileri yenilgiye uğratan Nadir Şah bu durumdan yararlanarak vakit kaybetmeden Hanka'ya harekete doğru geçti. Bu durumu öğrenen İlbars, Hanka'ya hareket etti. Hanka önlerinde Nadir Şah'la karşı karşıya gelen İlbars, İranlılarla yaptığı bu savaşta esir düşerek Nadir Şah tarafından öldürüldü.

İlbars'ın tahta çıkmasıyla aslında taht mücadelesi son bulmadı, sadece bir süreliğine hızını kaybetti. Yeni Han'a karşıda halkın sadık olduğu söylenemezdi. İlbars, Şii İran'a karşı Hanka kuşatmasındayken Hiveliler, Kazaklardan Ebul Hayr'ı Hive tahtına geçmesi için davet ettiler.

4.2.1. Ebul Hayr ve Oğlu Nurali'nin Hive Hanlığı

Orta Asya'da XVIII. asrın ortalarında meydana gelen olaylar, Kazak Ordalarındaki mevcut siyasi yapının değişmesine neden oldu. Bunlardan birincisi Nadir

Şah'ın (1736–1747) Maverünnehir'i istilaya girişmesi; ikincisi ise Cungarların kalabalık kuvvetlerle Kazak topraklarına saldırması idi.

Ruslar, Sibirya'yı ele geçirdikten sonra Orta Asya'nın fethinde önlerinde engel olarak Kazak Cüzlerini buldular. Ruslar, Orta Asya kabilelerini birbirlerine düşürerek birbirleriyle yaptıkları savaşla önce zayıflamalarını sağladı, sonrada harekete geçerek zayıflayan bu kabileleri ele geçirdiler. Kazak ve Kalmukların birbirleriyle olan mücadelelerinden iki kabilede zarar gördü. Birbirleri ile giriştikleri bu mücadele sonucunda, Ruslar'a karşı kendilerini savunmak gücünden yoksun kaldılar. Bu karışıklıktan kaçanlar ise hemen yanı başlarındaki Buhara ve Hive Hanlıklarına sığındılar (Doğan, 2001: 50). Böylece Küçük ve Orta Cüz Kazakları, Buhara merkezine ve civar bölgelerine akın etmeye başladılar. Bu olaylar, Orta Asya'daki mevcut durumu daha da karışık hale getirdi. Özellikle 1727 yılından sonra gerçekleşen Kazak hareketleri Hive'ye yöneldi.

Hive Han'ı Şir Gazi Han, 1727 yılında düzenlenen suikastla öldürülünce Hive'de taht kavgaları yeniden başladı. Bu karışıklıkta Hive içişlerine karışan Ebul Hayr'ın da etkisiyle ileri gelen devlet adamları Ebul Hayr'ın ağabeyi Toktamış'ın oğlu Sultan Mamay'ı Han ilan ettiler. Ancak Mamay'ın Hive Hanlığı uzun sürmedi ve muhalifleri tarafından öldürülen Mamay'ın yerine yine Ebul Hayr'ın etkisiyle yeğeniyle evlenen Sultan Batır, Hive tahtına getirildi (Doğan, 2001: 51). Mamay gibi Sultan Batır da Hive tahtında uzun süre kalamadı ve kendisine karşı girişilen suikast teşebbüsü olduğunu öğrenince Hive'den kaçtı. Böylece Hive tahtı bir defa daha boş kaldı. Bütün bu gelişmeler Ebul Hayr'ı, Hive içişlerine karışmaktan vazgeçirmedi ve Hive ileri gelenlerinin de onayladığı Ebu'l-Hayr'ın dünürü İlbars, Hive tahtına geçti.

Hive Hanı İlbars, 1738 yılında Nadir Şah'ın Hindistan seferinde bulunmasından yararlanarak Nadir Şah tarafından İran topraklarına katılan Horasan'a saldırdı. Bu durumu öğrenen Nadir Şah, Hindistan seferi dönüşünde Özbekleri cezalandırmak için sefere çıktı. Buhara Hanı Ebul Feyz hiçbir karşılık vermeden bağlılığını bildirirken, Hive Hanı İlbars onunla mücadeleye girişti. Ancak İlbars, 1741 yılı Eylül'ünde önce Çarcu'da sonra Hanka'da Nadir Şah'a yenildi. Hanka'da Nadir Şah'a esir düşen İlbars Han, Nadir Şah tarafından öldürüldü.

Nadir Şah'ın Hive'yi ele geçirmesi sadece Türkistan Hanlıklarını değil Kazak Ordalarını ve dolayısıyla Rusya'yı da tehdit ediyordu. Nadir Şah, Orta Asya'yı ele geçirirse Kazaklarla komşu olacak buda Rusların Orta Asya hâkimiyetini olumsuz etkileyecekti.

Öldürülen Hive Hanı İlbars'ın yerine Nadir Şah, kendisine itaat eden Buhara Han'ı Ebul Feyz'in amcasının oğlu Tahir'i tahta geçirdi. Ancak Hiveliler, Nadir Şah'ın kuklası Tahir'in, şii gelenek ve göreneklerini uygulamasından rahatsız olarak Rusların'da desteğini alan Kazak Han'ı Ebul Hayr'ı Hive tahtına davet ettiler. Bu sırada Ebul Hayr, Siriderya üzerinde bir şehir kurulması için burada bulunan Rus Gladişevle birlikte Hivelilerin davetini kabul ederek Hive tahtına oturmak için harekete geçti. İran Şah'ının Orta Asya'daki ilerleyişini kendi aleyhine bulan Rusya, bu duruma seyirci kalmadı. Bizzat İmparatoriçe Ebul Hayr'a özel bir berat yazdırarak gönderdi. Bu berat Nadir Şah'a yönelikti. İmparatoriçe, Küçük Orda Han'ının Rusya'ya tabiiyetinden bahsederek her hangi bir yabancı ülkenin saldırısına izin verilmeyeceğinden bahsediyordu (Doğan, 2001: 164; Yorulmaz, 2002: 120). Ebul Hayr Han, Hive yakınlarında Hanka şehrinde bulunan Nadir Şah'a elçilerle beraber İmparatoriçe'nin kendisine gönderdiği beratı göndererek, O'ndan Hive'ye girmemesini tehditvari bir

şekilde istedi. Ebul Hayr, arkasında Rus desteğinin bulunduğunu ima ederek bir nevi Nadir Şah'ı tehdit ediyordu.

Nadir Şah, Ebul Hayr'ın bu mektubuna gönderdiği cevabi mektubunda, Ebul Hayr'ı kendi yanına çağırarak Hive'yi kendisine vereceğini vaat ediyordu. Bu sırada Hive kale muhafızlarından biri Hankalı Özbekler tarafından Hivelilere yazılan bir mektubu Ebul Hayr'a getirdi. Mektupta Hivelilerden, Nadir Şah Hive'ye gelene kadar Ebul Hayr'ı şehirde tutmaları ve şehir dışına çıkmasına izin vermemeleri isteniyordu (Yorulmaz, 2002: 120).

Bu mektup üzerine korkuya kapılan Ebul Hayr, Nadir Şah'ın yanına gideceği bahanesiyle Hive'den çıkarak, memleketine geri döndü. Ancak onun Hive'den ayrılmasının ardından oğlu Nurali, Arallılar tarafından Han ilan edildi.

Ebul Hayr'ın, Hive'den kaçmasından kısa bir süre sonra Hive'ye giren Nadir Şah kendisine itaat eden Buhara Hanı'nın yeğeni Muhammed Tahir'i vali tayin ederek, kendisi Dağıstan'a geçti. Nadir'in Hiveye girişi Ebul Hayr'ın istihbaratının doğru olduğunu gösteriyordu. Böylece Hive tahtına oturan Tahir'in şiiilik taraftarı hareketleri Hivelilerce hoş karşılanmadı. Tahir'den kurtulmak isteyen Hiveliler arayış içine girdiler. Daha öncede bahsettiğimiz gibi Ebul Hayr'ın oğlu Nurali, Arallılar tarafından Han ilan edildi. Nurali, Hive'den kaçan babasına Hive'ye giderek tahta oturacağını haber verdi. Nurali, 1741 yılı ilkbaharında Küçük Orda Kazaklarıyla, Aral Özbeklerinden topladığı askerlerle Hive'yi kuşattı. Nurali, Hive'yi ele geçirdikten sonra, Tahir'i öldürerek tahta geçti. Nadir Şah, tayin ettiği valinin öldürüldüğünü haber alınca oğlu Nasrullah Mirza'yı bir orduyla Hive üzerine gönderdi. Hiveliler, İran ordusunun üzerlerine geldiğini öğrenince, Nuraliye sırt çevirerek Nadir Şah'ın oğlu Nasrullah Mirza'ya itaatlerini arz ettiler. Nurali, Hive'de fazla duramayacağını anlayarak burayı terk etti (Yorulmaz, 2002: 121).

Nadir Şah bu defa Hive'ye, Hanka'da öldürdüğü eski Hive Hanı İlbars'ın oğlu Ebul Gazi Muhammed'i tayin etti. Ebul Gazi, 1747'de Nadir Şah'ın ölümüne kadar ona bağlı olarak Hive tahtında hüküm sürdü.

Nurali, 1746 yılında Kazak Han'ı olduktan sonra, İranlılar tarafından Hive tahtına geçmesi için davet edildi. Ancak Nurali, kendisine karşı bir tuzak kurulduğunu düşünerek yerine Kazak Sultan Gaib Batroğlu'nun geçmesini önerdi. Bu öneri Hiveliler tarafından kabul edilerek 1747 yılında Hive tahtına Gaib Han getirildi. Gaib Han, 1757 yılında Hive'den kaçışına kadar, hanlık içerisinde otoritesini arttırmaya çalıştı. Vergi sistemi yüzünden ağır bir yük altında ezilen halkın isyanıyla Gaib Han kaçmaya mecbur oldu (Mamırbaev, 2000: 12).

Gaib Han'ın Hive'den kaçmasıyla Hiveliler, Gaib Han'ın kardeşi Abdullah'ı Han ilan ettiler. Hive'de hanlık konusundaki bu karışıklıktan yararlanmak isteyen Buhara Emiri Muhammed Rahim, Buhara taraftarı bir siyaset güden Timur Gazi Han'ı tahta oturtmak istiyordu. Bu emeline ulaşmış olsa da Timur Gazi Han, 1763 yılında öldürülünce Hive'de yeniden karışıklık baş gösterdi. Hive'de hâkimiyet kurmaya çalışan Mangıt, Kıpçak ve Kongirat boyları arasında saltanat kavgası baş gösterdi. Bu çekişmelerden yönetimdeki Kongirat Boyu galip olarak çıktı.

Hive'den çekilen İran ordusunun ardından Türkmen ve Kongirat boyları iktidar için savaşımaya başladılar. Siyasi yönetimi ele geçiren Türkmen Beyleri, çiftçilerin mülkünü ele geçirmeye çalıştılar. Zaten iç karışıklıktan yeterince etkilenen halk bu durum karşısında evini, tarlasını bırakarak Buhara'ya ve diğer komşu ülkelere kaçmaya başladılar. Bu durumdan rahatsız olan halkın desteğini de arkasına alan Kongirat Boyu Beyi Muhammed Emin, Özbek boylarını arkasına alarak 1770'de Türkmen boylarına karşı saldırıya geçti. Ona karşı olan grupları 1778 yılında tamamen yok ederek Hive

tahtına oturdu. Muhammed Emin'le birlikte Hive'de "İnak" hanedanlığını dönemi başladı (Roux, 2006: 396).

İnak Hanedanlığı döneminde Hive Hanları kudretlerini kaybettiler, yönetimde beylerin sözü geçmeye başladı. Han özel günlerde kullanılan bir süs gibi görülmeye başladı. İnaklar döneminde oluşturulan "şura" da han adına kararlar alınıyor ve uygulanıyordu. Han'ın olup bitenden haberi bile olmuyordu. Sadece kendisinin gerekli olduğu durumlarda davet edilir ve işi bittiği zamanda aynen günlük yaşamına geri dönerdi.

Ruslar, zaman zaman Orta Asya'daki genel durumu öğrenmek için bölgeye ticari ve askeri keşif kolları gönderdiler. Özellikle XVIII. asırda bu keşif heyetleri Orta Asya'ya daha sık gelmeye başladılar. Bu keşif heyetlerinden biri de Doktor Blankenagel tarafından XVIII. asrın sonunda Hive'ye geldi. Hive'nin coğrafi yapısının yanında siyasi durumun karışıklığından da bahseden Blankenagel, Hive Han'ının durumunu şu cümlelerle ifa eder; "Han yılda üç kere gözüküp, kalan zamanlarında gözaltında tutulur" (Mamırbaev, 2000: 13).

Hive Hanlarının hayatı hakkında Buhara ve Hive'de otuz iki yıl köle olan Yakow Petrov ise şunları aktarıyor; "Han sadece ad taşıyor, idam için sadece imzası atılıyor, şehir dışında hiçbir evde kalamıyor, dışarı gidemiyordu. Çünkü başına nöbetçi koyulmuştu. Genç olduğu için ve de hiçbir işi olmadığından çocuklarla oynuyor, zengin düğünlerinde onu ata bindirerek şehir içinde dolaştırıyorlar, düğün bittikten sonra tekrar eve hapsediyorlardı" (Mamırbaev, 2000: 13).s

Ebul Gazi Han zamanında Atalık mevkiinde bulunan ancak Han'ın bütün yetkilerini elinde bulunduran Muhammed Emin'in ölümünden sonra yerine geçen oğlu Avaz (1790–1804), merkezi otoriteyi güçlendirmek için harekete geçti. Zaten hiçbir etkisi bulunmayan sadece ismen Han olan Ebul Gazi yerine ülkeyi yöneterek merkezi otoriteyi güçlendirdi. Avaz'ın ölümüyle Atalık mevkiine gelen oğlu İltuzer (1804–1806), Ebul Gazi'yi tahttan indirerek kendini Han ilan etti. İltuzer'in ölümüyle yerine geçen Muhammed Rahim, önce Ebul Gazi'yi Han'lık makamına getirdi. Bir müddet sonra da kendini Han ilan ederek tahta oturdu.

Muhammed Rahim Han (1806-1825)'dan sonra yerine oğlu Allah Kulu Verdi (1825-1855) Hive tahtına geçti. Horasan ve Merv'e ondan fazla sefer düzenleyen Allah Kulu Verdi, Serahs'ta yaptığı bir savaş esnasında öldürülünce yerine Seyyid Muhammed Han (1856–1865) tahta geçti. Türkmenler ve Karakalpaklarla mücadeleyle meşgul olan Seyyid Muhammed'den sonra tahta geçen II. Muhammed Rahim Han (1865–1919) zamanı Rus işgalinin gerçekleştiği dönemdir. (Alpargu, 2000: 571)

4.3. Hokand (Kokand) Hanlığı (1710-1877)

Güneyden İran'ın, kuzeyden ise Kırgız-Kazaklarının saldırıları sonucu Orta Asya'da birlik tamamen bozuldu. Türkistan'da kurulan Özbek Devleti, parçalanarak birçok küçük parçaya ayrıldı. İçlerinde en güçlüsü olan Buhara Hanlığı da Türkistan'da sükûneti sağlayamadı ve bu küçük devletler kendi hâkimiyetlerini kurmak için birbirleriyle mücadeleye başladılar. XVIII. asrın başında, Buhara Hanlığı'na bağlı olan Hokand (Kokand) şehri, ayrılarak güçlü bir memleket ve ayrı bir Hanlık haline geldi. Şahruh Bey (1710–1722), 1710 yılında Fergana'da dervişlerin elindeki yönetime son vererek Hokand Devletini kurdu (Barthold, 1990: 563). Şahruh, Cengiz sülalesinden geldiğini iddia ederek Cengiz'in Türkistan'daki mirasına sahip çıkmak istedi.

Önceleri bir kale olan Hokand, Şahrüh'un oğlu ve halefi olan Ebu Rahim tarafından şehir haline getirilerek Fergana Hanlığın merkezi oldu. Türkistan'daki bölünme bununla sınırlı kalmadı ve bir süre sonra Belh bölgesi de bağımsızlığını ilan etti. Belh, Astarhan hanedanları tarafından yönetiliyordu. Badahşan bölgesinin yönetimi ise Yarbek Sülalesinin eline geçti. Nadir Şah tarafından XVIII. asrın başlarında işgal edilen Harezm de bu dönemde yeniden bağımsızlığına kavuştu. Türkistan'ın önemli merkezlerinden biri olan Taşkent ise 1723 yılında, Kalmuklar tarafından işgal edildi. Bütün bu karışıklıklar yaşanırken Hokand Hanlığında Kırgız Beyleri, önemli rol oynadılar. Bu Kırgız beylerinden biri olan Akbuta Bey, Rahim Bey'in damadı ve pansat başı unvanıyla hanlığı yönetiyordu. Fakat iktidar ihtirası bu iki akrabanın arasını açtı. Akbuta'nın idareyi tamamen elinden almasından korkan Rahim Bey, O'nu ve oğullarını öldürttü. Ebu Rahim kendisi Hokand'da kalarak, Hokand hâkimiyetine giren Hocent ve Margelan'ı kardeşleri Abdülkerim ve Şadı Bey'e verdi.

Ebu Rahim'in rakipleri tarafından öldürülmesinden sonra tahta kardeşi Abdülkerim (1735–1751) geçti. Abdülkerim, tahta çıkar çıkmaz Kalmukların saldırılarına karşı Kırgızlarla anlaşarak, Kalmuk saldırılarını durdurmayı başardı. Bu durum Kalmukların, Hive işlerinden tamamen el çektiği anlamına gelmiyordu. Abdülkerim'in ölümünden sonra, Hive'deki saltanat kavgasına karışarak kendi adayları olan Abdülkerim'in oğlu Baba Bey'in tahta geçmesinde etkili oldular. Baba Bey'in saltanatı uzun sürmedi. Rakipleri tarafından öldürülen Baba Bey'in yerine İrdana Bey (1751–1770) Han ilan edildi. Güçlü bir hükümdar olan İrdana zamanında, Hokand tam manasıyla bağımsızlığını kazandı. (Alpargu, 2000: 572)

Zaman zaman birbirleriyle mücadele eden Buhara, Hive ve Hokand Hanları nadiren de olsa ortak düşmanlarına karşı birlikte hareket ettiler. Buhara, Hokand ve Kırgızların hemen yanı başında bağımsız bir il olarak ortaya çıkan Ura-Tepe'yi ele geçirmek isteyen Buhara Han'ı Muhammed Rahim, Hokand Han'ı İrdana ve Kırgızların Kuşçu Boyunun Beyi Kubat, aralarında ittifak kurarak Ura-Tepe'ye karşı 1754'te harekete geçtiler. Ura-Tepe hâkimi Fazıl Bey, bu ittifak karşısında kendisi gibi bağımsızlığını ilan eden Hisar Beyi Muhammed Amin Bey'i yardıma çağırdı. Aslında birbirlerine düşman olan müttefiklerin arasına nifak sokmayı başaran Fazıl Bey, Muhammed Âmin Bey'inde yardıma gelmesiyle bu kuşatmadan kurtuldu. Böylece Ura-Tepe'de birbirlerine düşen Buhara, Hive ve Kırgız beyleri bir sonuç alamadan memleketlerine çekildiler.

Hokand Hanlığı, 1760'dan sonra İrdana'nın yönetiminde güçlenerek, Ura-Tepe'yi işgal etmek için bir zamanlar ittifak kurdukları Kırgız topraklarına göz diktiler. Hokand Hanlığı ile Kırgız boyları arasındaki bu mücadele XIX. asrın başına kadar devam etti. Bu mücadele sonucu Kırgız topraklarının çoğu Hokand Hanlığının yönetimine girdi. Hokandlılar'a karşı Ruslardan yardım isteyen Kırgızlar, bu bölgede gözü olan Rusya'nın müdahalesi için zemin hazırlamış oldular. Kırgızları yönetimi altına alan Hokand Hanlığı, XIX. yüzyıldan itibaren Rusların yayılcı siyaseti karşısında mücadele etmek zorunda kaldı. Boylar arasında 1840 ve 1876 yılları arasında yaşanan bu karmaşa karşısında sürekli ilerleyen Ruslar, nihayetinde 1876 yılında Hokand Hanlığına son verdiler.

Görüldüğü gibi, özellikle XVI. asırdan itibaren Türkistan toprakları üzerinde aynı soydan gelen kabileler tarafından kurulan birden fazla devlet bulunmakta idi. Kendi içlerinde hâkimiyet savaşına girerek dış tehlikelere karşı tamamen savunmasız kalan bu devletler, önce İran'ın daha sonraki dönemlerde ise Rusların saldırılarıyla güçlerini kaybetmeye başladılar. Bunun sonucunda Rus saldırılarına dayanamayarak, XIX. asrın sonu XX. Asrın başlarında tamamen Rus hâkimiyetine girdiler. Bütün

bunların yanı sıra, Doğu Türkistan'ı ele geçirmeye çalışan Çin ve Hindistan üzerinde hâkimiyetini kuran ancak Asya'daki ticarete de söz sahibi olmak isteyen İngilizler de bu hâkimiyet savaşına katıldılar.

Timurluların yerini alarak Orta Asya'da hâkim olan Özbekler, İran Şah'ı Nadir'in Horasan üzerine seferi sonucunda birliklerini kaybettiler ve küçük devletler kurarak her biri kendi bölgesinde hâkimiyeti sağlamak için birbirleriyle mücadele ettiler. Bunların başında Buhara Hanlığı geliyordu. XVI. asrın ikinci yarısında güç kazanmaya başlayan Buhara Hanlığı, önceleri geniş bir sahaya hükmettiyse de, sonradan Hive ve Hokand Hanlıklarının da ortaya çıkmasıyla güçten düştü.

5. RUSLAR'IN ORTA ASYA'DA YAYILMASI

Moğol İmparatorluğu, XIII. asırdan itibaren yaklaşık yüz yıl boyunca Orta Asya ve Batı Avrupa'nın talihinde önemli bir rol oynadı. Kurulduğu yıllardan itibaren sürekli batıya doğru ilerleyerek, gerek Müslüman devletlerin gerekse Hıristiyan devletlerin korkulu rüyası haline geldi. Cengiz Han ve O'nun halefleri tarafından kurulan devletler dünya tarihine yön verdiler. Moğolların, Batı Seferi sonucunda kurulan Altın Orda Hanlığı, yaklaşık yüz yıllık bir dönem Rusları baskı altında tutarak, Rusların uzun bir süre devlet kurmalarını geciktirdiler. Ruslar kuruldukları yıllarda prenslikler halinde hayatlarını devam ettirdiler. Altın Orda Devleti'nin başarılı siyaseti sayesinde Rus prenslikleri birliklerini sağlayamadılar. Altın Orda Devleti'nin Timur tarafından yenilgiye uğratılarak otoritesini kaybetmesi Rusların serbest hareket etmesi için gereken zemini hazırladı.

Orta Asya'nın neredeyse tamamına hâkim olan Moğollar, 1235 yılında topladıkları kurultayda batıya doğru bir sefer yapılmasına karar verdiler. Cengiz'in oğlu Batu Han kumandasında harekete geçen Moğollar, 1236 yılında harekete geçerek İdil boylarındaki Bulgarları yenilgiye uğrattılar. İdil nehrini geçen Batu Han, 1241 yılına kadar Rus Knezliklerini teker teker hâkimiyeti altına aldı.

Batu Han, 1236 yılında başlayan ve 6 yıl kadar süren "Batı Seferi"nden dönüştü, Aşağı İdil bölgesine yerleşti. Böylece Rus knezlerini uzun yıllar yönetimi altında bulunduracak olan Altın Orda Devleti kuruldu (Kurat, 1999: 70). Altın Orda Devleti'nin kurulmasıyla birlikte Rus Knezleri bölgede varlıklarını sürdürebilmek için, Altın Orda Hanlarından izin almak zorunda kaldılar (Barthold, 1990: 563).

Danil Aleksandroviç, XIII. asrın ikinci yarısında Moskova Knezliğini kurdu. Daha sonraki dönemlerde bütün Rus Knezliklerini hâkimiyeti altına alarak bugünkü Rusya'nın temelini atılmasında büyük rolü olan bu knezlik aynı zamanda Rus çarlarının da geldiği sülale olması bakımında önemlidir. Moskova Knezleri, akıllıca bir siyaset takip ederek, Altın Orda Hanlarının itimatlarını kazanmayı ve diğer Rus Knezlerini kötüleyerek Altın Orda gözünde birinci sırayı almayı başardılar. Moskova Knezleri adeta Altın Orda Devleti'nin bir valisi gibi çalışıyordu. Rus Knezliklerinin vermesi gereken vergiyi toplayarak kendi eliyle veya oğulları vasıtasıyla Altın Orda Han'ına gönderen Knezler, kısa zamanda Saray (Altın Orda Devleti'nin başkenti)'daki etkilerini artırmaya başladılar. bir çok sayıda bulunan Rus Knezliklerinden her biri "Büyük Knez" olabilmek için birbirleriyle mücadele ediyorlardı. Altın Orda hanlarıyla akrabalık ilişkisi kurarak diğer knezlerin üzerine hâkimiyet kurmaya çalıştılar. (Kurat, 1999: 90). İvan Kalita, Moskova Knezlerinin bu emellerini gerçekleştiren knez olmuştur. Altın Orda hanının itimatını kazanan İvan, 1328 yılında Büyük Knez unvanını almayı başardı. Bu Knezlik, bundan sonraki dönemlerde "Moskova Büyük Knezliği" olarak anılmaya başlandı. Altın Orda Hanlarının da güvenini kazanan Moskova Knezliği, diğer Knezlikler üzerinde etkisini artırmaya başladı. Moskova Knezleri, görüntüde Altın Orda'ya bağlı olsalar da, içten içe besledikleri düşmanlığı ortaya çıkarmak için uygun zaman beklemeye başladılar.

Altın Orda Hanlığının güç kaybetmeye başlamasıyla, 1378 yılından itibaren Ruslar, yıllık vergilerini ödememeye başladılar. Bunun üzerine Litvanya (Lehistan) Kralıyla anlaşan Altın Orda Han'ı Mamay Mirza, Moskova üzerine yürümüş ancak anlaşığı Litvanyalıların sözlerinde durmaması ve Rusların gücünü küçümsemesinden dolayı 8 Eylül 1380 yılında Ruslar'a yenildi. Ruslara karşı alınan bu yenilgi Altın Orda Devleti içinde karışıklıklara neden oldu. Bu karışıklıklardan yararlanan Toktamış,

Aksak Timur'un yardımıyla Mamay Mirza'yı yenilgiye uğratarak, Altın Orda tahtına çıktı. Toktamış Han, Moskova üzerine düzenlediği seferle Moskova'yı yeniden vergiye bağladı.

Altın Orda Han'ı, Moskova'yı denetim altında tutmak maksadıyla 1437 yılında Kazan Hanlığını kurdu (Kurat, 1999: 100). Bu hanlık kurulduktan hemen sonra 1439 yılında Volga'nın sağ taraflarını ve Oga nehrine kadar olan yerleri Rus nüfusundan kurtarmak için Moskova üzerine sefere çıkıldı. Kalın surları sayesinde Kazan istilasından kurtulan Moskova asıl tehlikeyi 1445 yılında Suzdal mevkiinde yapılan savaşta yaşadı. Uluğ Muhammed karşısında yenilen Moskova Knezi Vasili Vasilyeviç tamamen Kazan Hanlığının hâkimiyetine girdi. Suzdal savaşından sonra yapılan anlaşmayla Vasili, Muhammed'in oğulları Yakup ve Kasım'a Moskova arazisinden toprak vermek zorunda kaldı. Böylece 1452 yılında Kasım Hanlığı kuruldu (Kurat, 1999: 102). Ancak zamanla zayıflayan Kasım Hanlığı, Moskova Knezliğinin hâkimiyeti altına girdi.

Rusya, XV. yüzyılda büyüklü küçüklü birçok Knezlikten oluşuyordu. Ancak Novgorod şehrini de ele geçiren Moskova Knezliği, yavaş yavaş knezlikleri hâkimiyeti altında toplamaya başladı. Zaten Ruslar için en büyük tehlikeyi oluşturan Altın Orda tahtında da karışıklıklar baş gösterdi. Moskova'nın pervasız hareketleri karşısında Altın Orda Han'ı Seyyid Ahmed, Lehistan Kralı Kazimir ile anlaşarak Ruslar üzerine yürümeye karar verdi. Ancak Leh kralı Macarlarla yaptığı savaştan dolayı sözünde duramadı ve Aleksin şehrine kadar gelen Seyyid Ahmed'i Ruslar karşısında yalnız bıraktı. Gerek Rus hizmetindeki Kasım Hanının saldırıları gerek orduda baş gösteren hastalık nedeniyle Seyyid Ahmed çekilmek zorunda kaldı. Böylece Moskova Knezliği durumunu daha da sağlamlaştırdı. Bu sırada siyasi alanda da çok önemli gelişmeler oldu. Kazan hanlığında, Rusları destekleyen partinin başa geçmesiyle hanlık Moskova'nın idaresine girdi. Moskova'nın Orta İdil sahasındaki hâkimiyetini istemeyen Lehistan, Altın Orda Devleti'ne yakınlaşmaya başladı. Bu iki devletin ittifakı karşısında yalnız kalan Moskova kralı III. İvan, kendine müttefik aramaya başladı ve çok geçmeden çok kıymetli bir müttefik buldu. Gerek Altın Orda topraklarında gözü olması ve bölge için Altın Orda Devletiyle sürekli mücadele içinde olması gerekse Lehistan kralının saldırgan bir tavır sergilediği Kırım Han'ı, bu ikilinin karşısında kendine yakın gördüğü Moskova Knezliği'nin doğal müttefiki oldu. Böylece Doğu Avrupa'da Altın Orda- Lehistan bloğuna karşı Kırım- Moskova bloğu kuruldu.

Moskova'nın söz dinlemez tavırlarından rahatsız olan Seyyid Ahmed, ödenmeyen vergilerin tazminini istedi. Ancak Moskova Knezi İvan'ın olumsuz cevabı üzerine yine Lehistan Kralıyla anlaşarak Moskova üzerine sefere çıktı. Ugra kıyısında karşılaşan iki ordu birbirleriyle savaşmaktan çekiniyorlardı. Seyyid Ahmed, Lehlilerin gelişini bekliyordu, Moskova ise Altın Orda kuvvetlerinin çokluğundan çekiniyordu. Ancak Lehistan Kralı Kazimir yine sözünde durmayarak Seyyid Ahmed'i Moskova karşısında yalnız bıraktı. Moskova'nın müttefiki Kırım Han'ı Mengli Giray ise sözüne sadık kalarak Altın Orda Devleti'nin başkenti Saray şehrine saldırdı. Kırım Han'ının Saray şehrine saldırdığını duyan Seyyid Ahmed, iki kuvvet arasında kalmaktan korkarak acele bir şekilde geri çekilmeye başlamıştır. III. İvan ise nehrin buz tutmasını fırsat bilen Altın Ordalılar'ın ani saldırılarından çekinerek geri çekilmeye başladı. Böylece iki devlet güçleri savaşmadan savaş meydanından çekildiler (1480). Seyyid Ahmed Han'ın savaş meydanından dağılık bir şekilde çekilmesinden yararlanan Sibir Han'ı İvak (Aybek) ve Kırım Hanı Mengligiray'ın adamları, ani bir baskınla Seyyid Ahmed Han'ı çadırında öldürdüler (Kurat, 1999: 115). Seyyid Ahmet Han'ın ölümünden sonra oğulları arasında taht kavgası başladı. Altın Orda'daki bu

karışıklıklardan yararlanan Kırım Han'ı Mengligiray Altın Orda'ya saldırarak büyük zayıflık verdi. Altın Orda iç karışıklıklar ve Kırım Han'ının saldırılarıyla, Rusya'nın karşısında bir güç olmaktan çıktı. Geleceği göremeyen Kırım Hanı'nın bu tutumu en çok Rusların işine yaradı. İleride Kırım Hanlığı'nın da başına dert olacak olan Ruslar böylece Altın Orda hâkimiyetinden kurtuldu. Önünde ciddi bir güç kalmayan Ruslar doğuya doğru hızla harekete geçerek Kafkasları ve Batı Türkistan'ı işgal planlarını yürürlüğe koydular.

Altın Orda'daki karışıklıklardan yararlanan Ruslar, Kazan Hanlığının içişlerine karışmaya başladılar. Kazan'da hanlık yüzünden çıkan karışıklıklara müdahale ederek kendi adaylarını han seçtirmeye çalışan Ruslar, emellerine ulaşamayınca 1487 yılında Kazan şehrini kuşattılar. Şehri teslim alan Ruslar istedikleri adayı Han seçerek Kazan'ı kendilerine bağladılar (Memiş, 2005: 25–27).

1472 yılı Ruslar için dönüm noktasıdır. Bu zamana kadar Avrupalıların barbar olarak gördükleri Rusların hayatında önemli değişiklikler oldu. 1453 yılında Fatih Sultan Mehmed'in İstanbul'u fethetmesiyle batının kapısı konumundaki İstanbul Müslüman Türklerin eline geçti. Osmanlı Devleti önünde en güçlü kalelerinden birinin düşmesi ve Osmanlı'nın bu fetihten sonra Balkanlardaki ilerleyişi kendi akıbetleri hakkında Avrupalıları düşündürmeye başladı. Hıristiyanlığın Ortodoks mezhebinin merkezi durumundaki İstanbul'un alınması bir nevi İslam'ın Hıristiyanlığa galibiyeti olarak görüldü. Hıristiyan âleminin yegâne temsilcisi olarak kaldığına inanan Roma Papası, kendilerini Müslüman Türklerden koruyacak olan bir bayraktar arayışına girdi. Şansı yaver giden papa aradığı fırsatı çok geçmeden buldu. Moskova Knezi İvan'ın evlenmek için bir kız aradığını duyan Papa, hemen İvan'a haber göndererek Moskova Knezine layık bir kızın bulunduğunu haber verdi. Son Bizans İmparatoru XIII. Konstantin'in kardeşi Mora Despotu Thomas'ın kızı bu iş için en uygun kişiydi. İstanbul'un fethinden sonra Thomas ailesiyle beraber İtalya'ya kaçmıştı. Papa, Rusların bu evlenme yoluyla Katolik mezhebine gireceklerini düşündü. Papa, Rusların katılımı ile hem Katolikliğin yayılmasını sağlayacak hem de Müslüman-Türklerle karşı bir koruyucu bulmuş olacaktı.

Bu görüş şöyle formüle edilmişti: “Evvvelce dünya hâkimiyetinin merkezi Roma idi; sonra Yeni Roma (yani İstanbul) oldu. Her iki Roma da düştü. Hâlbuki Üçüncü Roma ayakta, o da, Moskova'dır. Hıristiyanlıktaki “Mukaddes Üçlük” hükmünce, Dördüncü Roma olmayacaktır; şu halde Moskova, dünya hâkimiyetinin yeni merkezidir. Bu nazariyeye göre Moskova hükümdarları, Bizans imparatorlarının halefleri ve Ortodoksluğun yüksek hamileridir. Ortodoksluk, yegâne doğru din ve görüş olmakla, Moskova yeryüzündeki doğruluğun ve hâkimiyetin merkezidir. Bununla Moskova Rus hükümdarlarının hâkimiyet prensiplerine ve dünyaya hâkim olmak arzularına muayyen bir istikamet ve tarihi bir hak verilmiş gibiydi.” (Kurat, 1999: 140) Bundan sonraki Rus hükümdarları “Moskova Üçüncü Roma” düşüncesini devlet politikası haline getirdiler.

Rus Çarı IV. İvan, 1547'de tahta geçer geçmez kendine yüklenen misyon doğrultusunda Kazan'a karşı bir sefer düzenledi. Zaten kendi yönetimleri altındaki Kazan'ı artık tam manasıyla kendine bağlamak istiyordu. Böylece doğuya doğru ilk adım atılacak ve Rusya topraklarını daha da genişleterek doğunun zenginliklerine ulaşabilecekti. İlk Kazan seferinden istediği sonucu alamayan İvan, 1550 yılında Kazan üzerine bir sefer daha düzenledi. Bu seferden de istediği sonucu alamayan Rus Çar'ı, Kazan'ı ele geçirmekte kararlıydı ve bu işgal teşebbüsünden vazgeçmeye niyetli değildi. İvan, Kazan'ı ele geçirmek için hazırlıklara girişti. Züye ırmağının Volga'ya döküldüğü yerde Züye kulesini inşa ettirdi (1551). Kuvvetli bir ordu hazırlayan İvan, bütün

teşebbüslerine rağmen kuvvetli surlarla çevrili Kazan'ı ele geçiremiyordu. Nihayetinde Rus ordusunda hizmet gören İskoç mühendis Butler, Kazan'ın surları altına yerleştirdiği barut fiçileriyle surları yerle bir edince Ruslar, Kazan'a girmeyi başardılar (2 Ekim 1552) (Kurat, 1999: 153). Kazan'ın fethinin önemli sonuçlarından biri de VI. yüzyıldan beri İdil sahasındaki Türk hâkimiyeti sona ermiş olmasıdır. Böylece Ruslar, İdil boyunca Hazar Denizi istikametinde ilerleyerek Aşağı Ural sahasına ve Türkistan istikametinde yayılma fırsatı buldular. Bu fetihle Ruslar, Türk illerinde ilerlemeye başladı. Rusya sadece Rus ırkından oluşan bir devlet olmaktan çıkıp İmparatorluk olma yolunda büyük bir adım attı.

Kazan'ı ele geçiren İvan, İdil'in aşağı kısmında bulunan Astarhan Hanlığını ele geçirmek için hazırlıklara başladı. Kazan'a göre daha zayıf olan Astarhan Hanlığı, 1556 yılında Ruslar tarafından ele geçirildi. Dünya ticaretinin en işlek yerlerinden biri olan İdil-Volga nehri böylece Türklerden Ruslara geçti.

Kazan ve Astarhan Hanlığı'nın Rusların eline geçmesiyle Ruslar, Hazar kıyılarında ilerlemeye başladılar. Türkistan öteden beri Kazan ve Astarhan üzerinden Moskova'yla ticaret yapıyordu. Bu Hanlıkların Rusların eline geçmesiyle birlikte yapılan ticareti devam ettirmek isteyen Türkistan Hanlıkları, Moskova'yla iyi geçinme yolunu takip ettiler.

Kazan ve Astarhan Hanlığı'nın alınmasıyla Rusların hâkimiyeti güneye kadar ilerledi. Bundan sonraki dönemde Rus ilerleyişi, Kuzey Kafkasya'ya doğru gelişti. Bölgedeki dengede Ruslar lehine değişmeye başladı. Kafkas halklarından Çerkesler, Kazaklar ve Gürcüler, Hanlıklar ve Osmanlı-Kırım hâkimiyetinden çekindiklerinden bölgede bir güç haline gelmeye başlayan Rusların himayesine sığınmaya başladılar. Henüz Osmanlı Devleti'ne karşı kendilerini güçsüz hisseden Ruslar, ilk başta bu teklifleri kabul etmemişse de zamanla kendine güveni artarak, bu teklifler doğrultusunda güney ve doğu yönündeki ilerleyişlerini sürdürdüler.

Rusya'nın, Kazan ve Astarhan Hanlığı'nı almasına karşın Türkistan Hanlıkları ve Osmanlı Devleti her hangi bir tepki vermedi. Osmanlı Devleti ve Türkistan Hanlıkları, Rusya'yı hala küçük bir devlet olarak görüyor ve onun Kafkaslar'a doğru ilerleyişini pek önemli görmüyorlardı. Kırım Hanı Mengligiray, Kazan Hanlığı'nın, Ruslara karşı mücadelesinde Rus taraftarı politikasıyla bölgenin Rus hâkimiyetine girmesinde etkili oldu. Kendi çıkarları doğrultusunda hareket eden Kırım Hanları, Osmanlı Devleti'nin siyasetini de yanlış etkilediler. Kırım Hanları, Ruslar'dan gelen hediyeleri adeta bir geçim kaynağı haline getirdiler. Ruslar ise özellikle Lehistanla uğraştıkları zamanlar Kırım'ın isteklerine olumlu cevaplar verdiler. Her iki devletin aynı anda saldırmasından korkan Ruslar, Kırım'a verdikleri vergiyi çok görmüyorlardı.

6. XVIII. YÜZYILDA OSMANLI-RUS İLİŞKİLERİ

Osmanlı Devleti için XVIII. asrın en önemli olayı şüphesiz 1683 yılında başarısızlıkla sonuçlanan Viyana kuşatmasıdır. Zira Osmanlı Devleti ile Avrupa ilişkilerinin gelişimini değiştirecek olan Viyana yenilgisiyle, Avrupa gözünde Osmanlı yenilmez imajı yok oldu. Artık Osmanlı Devleti'nin Avrupa'dan atılma zamanının geldiğine inanan Avrupalı devletler harekete geçtiler. Viyana yenilgisi sonucunda, Osmanlı Devleti'ni Avrupa ile uzun seneler boyunca harbe sürükleyecek olan “Mukaddes İttifak” oluşturularak, Orta Asya'ya kadar yayılan Osmanlı topraklarının istilasına girişildi.

Papa XI. Inosa'nın da desteğini alan Lehistan Kralı Yan Sobieski, Avrupa'dan çıkarabileceğini düşündüğü Osmanlı'ya karşı Almanya (Avusturya) ve Venedik Devletleriyle bir ittifak oluşturdu (1684). Bu ittifaka yeni devletlerin katılması için çalışmalara başladılar. Mukaddes İttifak üyeleri, 1686 yılında Moskova'yla masaya oturarak, nihayetinde Rusya'yı ikna etmeyi başardılar. Ancak bunun için büyük diyetler ödemek zorunda kaldılar. Lehistan Moskova'nın ittifaka katılmasını sağlamak amacıyla uzun zamandan beri aralarında anlaşmazlık konusu olan Kiev'i Rusya'ya bıraktı (Uzunçarşılı, tarihsiz: 460). Osmanlı'ya duyulan düşmanlığı göstermesi açısından bu durum çok önemlidir. Osmanlıyı Avrupa'dan atmak isteyen Lehliler, kendi topraklarından bile vazgeçtiler. Özellikle 1683 yılında Viyana'da büyük bir yenilgiye uğrayan Osmanlı'ya karşı XVII. asrın sonuna kadar çekinik bir politika izleyen Moskova artık daha aktif bir yol izlemeye başladı.

XVII. asrın sonu ve XVIII. asrın başları Osmanlı Rus münasebetleri açısından oldukça önemlidir. Rusların, Osmanlı'ya karşı uyguladığı siyasetin mimarı olarak görebileceğimiz Çar Petro, 1689 yılında Rus tahtına oturdu (Kurat, 1999: 253–255). Osmanlı tarihlerinde Deli lakabıyla anılan Petro, Rus Milleti'nin Avrupa devletleri seviyesine çıkmasında büyük gayret sarf etti. Gerek askeri gerek siyasi ve sosyal alanlarda Avrupa'yı örnek alarak düzenlemeler yaptı ve belki de Rusya'nın Rusya olmasındaki en büyük adımı attı. Petro, Rusya'yı sıcak denizlere açma temel ideolojisiyle hareket ederek Baltık Denizi'nden ve Osmanlı Devleti üzerinden bu emellerine ulaşmaya çalıştı. Ruslar için sıcak denizlere açılmanın en kolay yolu Balkanlar ve Boğazlar yolu ile Kafkaslardan Doğu Anadolu ve sonrasında Basra körfezinden geçiyordu. Bu iki yolda Osmanlıların elinde bulunuyordu.

Kurulduğu yıllardan XVII. asrın sonlarına kadar Osmanlı'ya karşı savaşacak gücü kendinde bulamayan Rusya'nın emellerini gerçekleştirmek için eline fırsat XVII. asrın sonunda Osmanlı Devleti'nin Viyana önlerinde aldığı yenilgiyle geçti. Nihayetinde kendinden üstün olarak gördüğü Osmanlı'nın eski gücünden eser kalmadığını anlayan Rusya, Avrupa'da da Osmanlı aleyhine ittifakların oluşturulmasıyla Osmanlı'ya karşı avantajlı hale geldi.

Petro, Rus tahtına geçer geçmez Osmanlı Devleti'ne karşı müttefik arayışına girdi. Osmanlı Devleti'nin zayıf durumundan yararlanmak isteyen Avrupa devletlerinin, Osmanlı karşısında oluşturdukları ittifakta Rusya'da yerini almıştır. “Mukaddes İttifak” devletleri Avrupa'dan saldırıya başladıklarında Rusya'da Azak Kalesi istikametinde harekete geçti. Petro'nun amacı Azak kalesini alarak Karadeniz'e açılıp buradaki ticarete söz sahibi olmaktı. Ruslar, 1695 yılında Azak Kalesine saldırsalar da Kerç limanına sahip olan Türkler, Rusların bu heveslerini boşa çıkardılar. Rusların Karadeniz ticaretinde söz sahibi olması için, Kerç'teki Türkleri de kovmaları gerekiyordu. Tam da bu sırada “Mukaddes İttifak” devletleri Osmanlıyla barış masasına oturdu. Petro, bu

barışın yapılmaması için elinden geleni yapsa da başarılı olamadı. Osmanlı'ya karşı yalnız savaşamayacağını bilen Rusya, yapılan Karlofça barışına katıldı. Ruslar, Kerç Boğazı'nın kendilerine bırakılmasını istediklerinden bir anlaşmaya varılamadı. Osmanlıyla meselesini teke tek halletmek isteyen Rusya bir sene sonra 1700'de Osmanlı Devleti ile İstanbul Antlaşması'nı imzaladı (Uzançarşılı, tarihsiz: 4590-95). Kerç boğazını elde edemese de bu anlaşma Ruslar için oldukça önemlidir. Zira Rusya, Azak Kalesi'ni ele geçirerek Karadeniz'e çıkmak için oldukça önemli bir kapı elde ettiler. Ayrıca Rusların, İstanbul'da daimi bir elçi bulundurma hakkını da kazanması Osmanlı Devleti'nin üstünlüğünü yavaş yavaş kaybettiğini göstermesi açısından önemlidir. Aslında Rusya, kuzeyde başlayacak olan savaştan çekindiğinden isteklerinde çok ısrarcı davranmadı. Zira kuzeydeki harbin patlak vermesi an meselesiydi ve Rusya iki ateş arasında kalmak istemiyordu. (Uzunçarşılı, tarihsiz: 590).

Ruslar, Azak Kalesi'ni alarak Kafkasya'yı kuzeyden kuşatma altına almayı başardı. Ruslar, ilerleyişlerine devam ederek Karadeniz yoluyla İstanbul'u ve Hindistan yolunda önemli bir adım olan Kafkasları elde etmek istiyorlardı. Karadeniz yolunda Rusların önündeki en büyük engel Kırım Hanlığı idi. Osmanlı Devleti'nin, 1711 Prut Savaşı'nda Azak kalesini geri alması, Rusların güneye inme planlarını bir süre ertelemelerine neden oldu. Karadeniz yoluyla sıcak denizlere inme planları Osmanlı Devleti tarafından durdurulan Ruslar, bu emellerini Baltık Denizi yolu ile gerçekleştirmeye karar verdiler.

XVIII. asrın başında Avrupa tarihi açısından önemli iki harp meydana geldi. Gelişimi açısından Osmanlı Devleti'ni de etkileyecek olan bu harpler "Kuzey Harbi" ve İspanya'nın içinde bulunduğu durumdan yararlanmak isteyen komşularının onun içişlerine karışmasıyla yaşanan İspanya savaşlarıdır. Karadeniz üzerindeki emellerini gerçekleştiremeyen Petro, sanki donanmasını deneme fırsatı arıyordu. Rusya, Prut Antlaşmasında "padişahın haremî" olarak adlandırılan Karadeniz'de emellerine ulaşamayınca, denizlerdeki şansını Baltık'ta denemeye karar verdi. XII. Karl'ın, 1697 yılında küçük yaşta İsveç tahtına oturmasıyla, Petro aradığı fırsatı buldu. Daha önce İsveç'le aralarında birçok nedenden dolayı husumet bulunan Danimarka ve Lehistan Rusya'nın tabi müttefikleri olarak bu savaşa dahil oldular. Kısa zamanda yenilgiye uğratacaklarını düşündükleri İsveç, onların hesaplarının dışında büyük bir direnç göstererek önce Danimarka'ya hücum ederek Danimarkalıları barış masasına oturmaya mecbur etti. Danimarkalıları saf dışı bırakan İsveç, seri bir şekilde Lehistan üzerine yürüdü. Lehistanlıların geri çekilmesiyle üçüncü düşmanı Ruslar üzerine hareket eden XII. Karl, bu sırada Narva kalesini muhasara eden Rusların üzerine yürüdü. Burada Rusları yenilgiye uğratan Karl arkasında güçlü bir Lehistan bırakarak Rusya içlerine ilerlemenin tehlikeli olduğunu düşünerek önce Lehistan'a sefer düzenlemeye karar verdi. İsveç Kralı XII. Karl, Lehistan meselesiyle uğraşırken Rus Çarı Petro, Narva'da neredeyse yok olan Rus ordusunun yerine yeni bir ordu hazırlayarak İsveç üzerine yürüdü. İsveç ve Rusya arasında süren mücadeleye son nokta Poltova'da konuldu. İki ordu Poltova'da karşı karşıya geldi ve bu savaş Rusya'nın galibiyetiyle sonuçlandı (8 Temmuz 1709). Bundan sonraki İsveç-Rus mücadelesi Osmanlı Devleti'ni de içine alacak şekilde gelişmeye başladı. Poltova Savaşında Ruslara yenilen XII. Karl, Osmanlı Devleti'ne sığındı. (Kurat, 1951: 258-59; Uzançarşılı, tarihsiz, ? : 51-86)

Bu sırada Osmanlı Devleti'nin durumuna kısaca bakacak olursak, "Mukaddes İttifak" karşısında ard arda yenilgiler alan Osmanlı Devleti neredeyse Macaristan'ın tamamına yakınına, Mora Yarımadasını ve Azak kalesini kaybetti. Osmanlı Devleti, savaş sonucunda imzalanan Karlofça Antlaşmasıyla kısa bir süreliğine de olsa sükûnete kavuşmuştu. Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu bu durumdan en olumsuz etkilenen

şüphesiz Osmanlı tebaası idi. Ard arda kaybedilen savaşlar ülke ekonomisini sarstığı gibi padişahın başkent yerine Edirne’de ikamet etmesi halkı endişelendiriyordu. Bütün bu olumsuzluklar yeniçerileri harekete geçirdi. Ayaklanan yeniçeriler II. Mustafa’yı tahttan indirerek yerine III. Ahmed’i geçirdiler (22 Temmuz 1703) (Uzaçarşılı, tarihsiz: 38). III. Ahmed ve veziri Çorlulu Ali Paşa, İsveç Kralı XII. Karl’ın Ruslara karşı beraber hareket teklifini Ruslarla yaptıkları akdi gerekçe göstererek reddettiler. Böylece iki cephede sıkıştırılacak ve beklide büyük bir hezimete uğratılabilecek Rusların bir nevi kurtarıcısı gibi görülebilirler. Karlofça Barışının imzalanmasından sonra, 1711 Prut harbine kadar Osmanlı-Rus ilişkilerinde her hangi bir hareketlilik görülmedi.

Bu sırada Rusya içişlerinde büyük karışıklıklar meydana geliyordu. Rusların ağır vergilerinden bıkan Başkırtlar ve Don Kazakları, Ruslara karşı ayaklandılar. Hatta Osmanlı Devleti’nden kendilerine yardım etmesini bile istediler. Osmanlı Devleti, Rusya’nın bu aciz durumundan yararlanamadı ve Rusya’yla aralarında imzalanan anlaşmayı öne sürerek bu Türk topluluklarına yardım etmedi. Bu ayaklanmalar ancak 1711 yılında bastırılabilirdi (Kurat, 1951: 93).

Bender’e sığınan XII. Karl iki yıllık uğraşları sonucunda Osmanlı’yı Rus tehlikesi karşısında harekete geçirmeyi başardı. Nihayetinde Osmanlı Devleti, 1711 yılında yüz bin kişilik bir ordu hazırlayarak Baltacı Mehmed Paşa’nın kumandasında harekete geçti. Petro, Prut nehri civarında Osmanlı ordusu tarafından sarıldı (21 Temmuz 1711). Zor durumda kalan Petro, barış istemekten başka çıkış yolu bulamadı. Tam manasıyla yok edilebilecek olan Rus ordusuna karşı askere güvenmeyen Osmanlı komutanları, Rusların barış teklifini kabul ettiler (Kurat, 1951: 489–491). Bu barış sonucu Çar, esir düşmekten kurtulduğu gibi yok olmayla yüz yüze kalan ordusunu da kurtardı. Mutlak hezimetten kurtulan Petro, Baltık Denizi sahillerinde ve Kuzey Almanya’da İsveç’e karşı harplerini devam ettirme imkânı buldu. Prut’tan kurtulan Petro, hemen Lehistan üzerine harekete geçti. Prut Savaşı sonucunda Azak Kalesi yeniden Türklerin eline geçti. Azak Denizi kıyısında, Rusların dayanak noktası olan Taganrog kalesi yıkıldı ve Rus donanması lağvedildi.

Rus Çarı Petro, Prut’ta aldığı yenilgiyle, Karadeniz hayallerini bir süreliğine erteledi. Bu durum Rusya’nın sıcak denizlere inme politikasından vazgeçtiği anlamına gelmiyordu. Karadeniz’de hayal kırıklığına uğrayan Rusya, bu seferde şansını Hazar Denizi tarafında denemeye karar verdi. Rusya, İran’ın içinde bulunduğu karışıklıklardan yararlanarak Hazar Denizi sahillerinde ilerlemeye başladı. Rusya’nın Kafkaslardaki bu ilerleyişi karşısında huzursuzluk duyan Osmanlı Devleti, kendisini tehdit eden bu durum karşısında harekete geçme kararı aldı. İki devletin, Kafkaslardaki faaliyetleri zaten pamuk ipliğine bağlı olan ilişkileri iyice gerginleştirdi ve hatta savaş yönünde ilerlemesine neden oldu. Aslında iki devletinde yeni bir savaşı kaldıracak gücü yoktu. Fransız elçisinin araya girmesiyle Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 1724 yılında altı maddelik “İran Mukasemenamesi” imzalandı. Petro, Türkistan Hanlıkları ile de yakından ilgilenerek bu sahadaki ilerlemeye öncelik verdi. Bölgede zengin altın kaynakları bulunduğu yönündeki haberlere dayanarak, bu bölgeye keşif kolları gönderdi. Ancak bu keşif kollarının başarısızlığa uğramasıyla Petro, bu bölgede ilerlemek için askeri kaleler kurması gerektiğinin farkına vardı. Petro’nun idaresinde Rus fütuhatı, Hazar Denizi ve Baltık Denizi istikametinde gelişti. Avrupa’daki karışıklıklar ve Lehistan ile Osmanlı Devleti’nde, Petro’nun yapmak istediklerinin tam manasıyla algılanamaması bu tehlikenin büyümesinde etkili oldu.

Rusya, Karadeniz'i unutmuş değildi. Osmanlı'nın durumunu yakından takip ediyor ve adeta bir fırsat kolluyordu. Çok geçmeden bu fırsat eline geçti. Osmanlı Devleti, 1718 Pasarofça Antlaşması'nın halk ve devlet ricali üzerindeki kötü etkilerini silmek amacıyla, 1722–23 yılında İran'ın karışık halde olmasından faydalanarak İran üzerine sefere çıktı (Uzançarşılı, tarihsiz, ?: 199; Kazagan vd, 2003: 50)). İç karışıklıklarla boğuşan İran, savaşın başlangıcında Osmanlı Devleti karşısında geri çekilmek zorunda kalsa da, Şah Tahmasb'ın dirayeti sayesinde kaybettiği yerleri geri almaya başladı. Rusya, Osmanlı Devleti'nin İranla savaşlarından yararlanarak, Prut ve Edirne Anlaşmalarına uymayarak, Lehistan'da yaşanan taht mücadelelerine müdahale ederek kendi adayı III. Ogüst'ü kral seçtirdi. Osmanlı Devleti'ne karşı sefer hazırlığına girişen Rusya, arkasında tehlike olabilecek bir güç bırakmak istemediğinden, 1722–1723 yıllarında İran'dan aldığı Hazar Denizi'nin güneyindeki eyaletleri geri verdi. Doğu yönünden gelebilecek tehlikeyi böylece engelleyen Rusya, hala Osmanlı'ya karşı tek başına savaşamayacağı kanısındaydı. Osmanlı Devleti'ne karşı müttefik arayışına giren Rusya çok geçmeden aradığı müttefiki buldu. Osmanlı Devleti'nin Balkanlardaki topraklarında gözü olan Avusturya ile Osmanlı Devleti'nin paylaşılması üzerine gizli bir anlaşma yaptı.

Osmanlı Devleti'nin anlaşmalara riayet etmediğini ileri sürerek Azak Kalesi ve Kırım üzerine saldırdı. Anlaşmaları üzere Osmanlı'yı oyalayan Avusturya hazırlıklarını tamamladıktan sonra diğer bir cepheden Osmanlı topraklarına saldırdı. Osmanlı Devleti ise doğuda İran ve batıda Balkanlar'daki isyanlarla uğraştığından hazırlıksız olarak yakalandığı Rusya'ya karşı harekete geçti. Ancak Avusturya'nın 1739 Belgrat Antlaşmasını imzalayarak savaştan çekilmesi Rusya'yı da barış yapmak zorunda bıraktı. Hotin yakınlarındaki savaşı kaybeden Osmanlı Devleti ile müttefik Rusya ve Avusturya Devletleri 1739'da Belgrat Antlaşması'nı imzaladılar. Bu anlaşma ile Azak kalesinin yıkılmasını taahhüt altına alan Rusya, Karadeniz'e çıkma yolunda ilk önemli adımı atmış oldu (Kurat, 1999: 276).

Rusya, imparatorluğunu kurmak için sınırdaşı olan devletlere saldırmaya devam ediyordu. I. Petro zamanında ellerinden çıkan yerleri almak isteyen İsveçliler, 1741'de Ruslara karşı savaş açtılar ancak başarılı olamadılar. Hemen akabinde Avusturya ile Rusya kendileri için tehdit olarak gördükleri Prusya Kralı Büyük Friedrich'e karşı harbe giriştiler. Tarihte “Yedi Sene” (1756–1763) harpleri olarak bilinen bu harp sonucu Ruslar, Berlin şehrine kadar ilerlediler ancak Elizaveta'nın ölümüyle savaştan çekildiler.

Kazan ve Astarhan Hanlığı'nın alınmasıyla ahalisi arasına Müslümanların katıldığı Rusya'da zaman zaman bu ahalinin isyanlarıyla büyük karışıklıklar yaşandı. Özellikle Ruslar'ın Avrupa içlerindeki savaşlarından faydalanarak ayaklanan Müslüman ahalinin bu ayaklanmalarını önlemek isteyen Rus Çariçesi Katerina, 1789 yılında Ufa'da “Müslüman Ruhaneler Meclisi”ni kurdu. Böylece Müslüman ahaliyi kazanmayı düşünen Katerina bu isteğinde bir noktada başarılı da oldu.

Katerina'nın başa geçmesiyle Avrupa içlerindeki siyasetlerinde çeşitli değişiklikler yapıldı. Lehistan kralının veliaht bırakmadan ölmesi, Lehistan topraklarında gözü olan Rusya'nın iştahını kabarttı. Lehistan'daki taht kavgalarına karışan Rusya kendi adayını kral olarak seçtirdi. Rusya'nın Lehistan'da nüfuz kazanması Osmanlı devlet adamlarını telaşa düşürdü. Rus karşıtı Lehliler'in Osmanlı'dan yardım istemelerinin yanı sıra Osmanlı'ya sığınan bazı Lehlileri takip eden Rus askerlerinin Osmanlı topraklarına dahil olan mültecileri takip ederek Lehlilerle birlikte bir çok Müslüman ahaliyi de öldürmesi Osmanlı'nın Rusya'ya savaş açmasıyla sonuçlandı (1768) (Kurat, 1999: 290; Uzançarşılı, tarihsiz, ?: 368) Osmanlı

ordusunun 1769'da Hotin yakınlarında Ruslara yenilmesiyle Ruslar ileri hareketlarına devam ederek Tuna boylarına kadar ilerlediler. Böylece Balkanlarda ilerlemeye başlayan Ruslar bir yandan Boğdan ve Eflâk'ı işgal ederken diğer taraftan hazırladıkları başka bir orduyla Kırım'a girdiler (1771). Bununla da yetinmeyen Ruslar hazırladıkları donanmayı İngilizler'inde yardımıyla Baltık denizinden Akdeniz'e çıkararak Mora'daki Rum ahaliyi isyana teşvik ettiler. Buradan hareketlerine devam eden Rus donanması, Çeşme'de bulunan Osmanlı donanmasını yakarak Osmanlı Devleti'nin deniz gücünü yok ettiler. Bütün bu gelişmeler üzerine her taraftan sarıldığını fark eden Osmanlıya Ruslarla barış imzalamaktan başka seçenek kalmadı. 1774 yılında imzalanan ve 28 maddeden oluşan Küçük Kaynarca Antlaşmasıyla Ruslar; Azak kalesine sahip olmanın yanı sıra, Osmanlı Devleti dâhilindeki Ortodoks tebaanın himayesini de üstlenerek Osmanlı içişlerine karışmaya hak kazandı. Bu anlaşmayla Ruslar, Karadeniz sahillerine ulaşarak Kırım'ın Rusya'ya katılması için ilk adımı attılar (Uzançarşılı, ?: 422–25).

Kırım'ın elden gitmesiyle ilk kez ahali Müslüman olan bir toprak parçası Osmanlı'dan koparılmış oluyordu. Bu durum devlet ricali arasında büyük galeyana sebep oldu. Rusya'dan bunun intikamını almak isteyen Osmanlı, 1787 yılında İsveç'le ittifak yaparak Ruslara harp ilan etti. Başlangıçta Rusların aleyhine ilerleyen savaş Özü kalesinin düşmesiyle Rusların lehine döndü. Özellikle 1790'da Fokşan'da Osmanlı ordusuna büyük bir darbe vuran Ruslar, ilerleyişlerine devam ederek Tuna üzerinde önemli bir kale olan İsmail kalesini ele geçirdiler. Ruslar karşısında başarısızlığa uğrayan Osmanlı Devleti barış istemek zorunda kaldı. 1791 yılında Yaş Antlaşması ile kurtarılması düşünülen Kırım'daki Rus hâkimiyeti, Osmanlı Devleti tarafından resmen tanınmış oldu. Kafkaslarda ise Osmanlı-Rus sınırı Kuban nehri olarak belirlendi.

Osmanlı-Rus ilişkilerinde Katerina dönemi oldukça önemlidir. Bu devirde Karadeniz'e inmek isteyen Ruslar bu emellerine ulaşmışlar, yüzyıllar boyunca Rusya'nın güneye inmesi önündeki en büyük engel olan Kırım Hanlığı ise Rusya'nın yönetimine geçmiş böylece Rusların Karadeniz'e inmeleri yönündeki en büyük engel ortadan kaldırılmıştır.

XVI. yüzyılda birliğini yeni yeni kurmaya başlayan Rusların yayılmacı politikaları, Osmanlı Devleti tarafından yeterince idrak edilemediğinden, ilk zamanlarda durdurulabilecek bir güç olan Rusya gelişimini tamamlayarak Osmanlı Devleti'nin başına bela oldu. XVII. Ve XVIII. yüzyıllarda genelde batıdaki gelişmelerle ilgilenen Rusya, Orta Asya yönündeki ilerleyişinin temellerini de yine bu yüzyıllarda sağlam temeller üzerine oturtmayı başardı. Ancak asıl harekete geçme zamanı olan XIX. yüzyılda eylemleri etkili olmaya başladı. XVIII. yüzyıl boyunca Orta Asya'ya çeşitli ekonomik ve askeri keşif heyetleri gönderen Rusya, bu bölgenin coğrafi, ekonomik ve siyasi yapısı hakkında bilgiler toplayarak, özellikle sömürü hareketlerinin büyük hız kazandığı XIX. yüzyılda, batıda ilerleyemeyeceğini anlayarak doğuya yöneldi. Zaten kendi aralarında birlik bulunmayan Orta Asya halkları ise Rusya'nın bu ilerleme planını idrak edemeyerek adeta ona yardımcı oldular. Rus tehlikesine karşı birleşecekleri yerde birbirleriyle mücadelelerinde Rusya'yı bir koz olarak kullandılar. Ruslar karşısında yardım isteğinde bulunan kendi ırklarına mensup diğer hanların bu isteklerine kulak asmayarak Rusya'nın "böl, parçala, yut" politikasına adeta yardımcı oldular.

İslam dünyasının lideri konumundaki Osmanlı Devleti ise Rusya'nın bu ilerleyişi karşısında adeta bir uykuya dalmış gibiydi. Kazan ve Astarhan Hanlıklarının yardım çağrılarını kulak ardı eden Osmanlı Devleti, durumun önemini XVIII. yüzyıla kadar algılayamadı. 1683 Viyana'da alınan hezimetle gerilemeye başlayan Osmanlı, bir yandan Balkanlardaki ayaklanmalarla uğraşırken bir yandan da doğuda İslam dünyasını

tehdit eden İran'la savaşlar yapmaktaydı. İç ve dış tehditlerle uğraşan Osmanlı Devleti gerek İdil Boylarındaki Türklerin gerekse Türkistan Hanlarının yardım çağrılarına gereken önemi veremedi. Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu bu durumdan yararlanmasını bilen Rusya ise gerek Kafkaslar ve Orta Asya gerekse Kırım üzerine doğru genişleme hareketlerine devam etti.

7. XVIII. YÜZYILDA OSMANLI-İRAN İLİŞKİLERİ

Yavuz Sultan Selim döneminden itibaren sürekli sorunlu devam eden Osmanlı-İran ilişkileri, 1639'da imzalanan Kasr-ı Şirin Antlaşmasıyla durgun bir döneme girdi. Yaklaşık otuz yıl iki taraf arasında önemli bir sorun yaşanmadı. Osmanlı ordusunun Viyana önlerinde aldığı yenilgi ve bu yenilgi sonucunda Osmanlı'nın içine düştüğü zor durumdan yararlanmak isteyen Şah Hüseyin, sınır boylarında anlaşmazlıklar çıkarmaya başladı (Saray, 1999: 58). Şah Hüseyin'in desteğini alan Müntefik aşireti reisi Şeyh Mani, 1694'te Basra'yı işgal etti. Osmanlı Devleti, Avusturya ile olan savaşları nedeniyle doğudaki İran meselesi ile yeterince ilgilenemedi. Basra yaklaşık on sene İran himayesinde kaldı. Osmanlı Devleti, Basra'yı III. Ahmet'in padişahlığı (1703-1730) döneminde geri alabilmiştir (1710). 1718 Pasarofça Antlaşması ile batı sınırlarını güvence altına alan Osmanlı, doğuda kendisini zor durumda bırakan İran üzerine sefere çıkma kararı aldı. Bu sırada İran'da da iç karışıklıklar yaşanıyordu. İran'daki karışıklıklardan yararlanan Afganlı Mir Mahmud, 1722 yılında İran'a saldırarak İsfahan'ı ele geçirdi.

Osmanlı Devleti ise Viyana bozgunundan sonra Kutsal İttifak devletlerine karşı büyük yenilgiler aldı. Batılı devletler karşısında eski kudretini kaybeden Osmanlı Devleti, topraklarını doğu yönünde genişletmeye karar verdi. Pasarofça Antlaşması'ndan sonra devlet ileri gelenlerinin, lale eğlenceleriyle vakit geçirir olması halkı tedirgin ediyordu. Bu eğlencelerin baş mimarı Vezir-i Azam Damat İbrahim Paşa, İran'ın içinde bulunduğu bu karışık durumdan yararlanarak, 1723 senesinde İran'a savaş ilan etti (Uzançarşılı, tarihsiz: 176).

Rusya ise Hazar Denizi kıyılarında ilerleyişine devam ediyordu. İran seferi dâhilinde Kafkasya'ya da seferler düzenleyen Osmanlı, burada Ruslarla karşı karşıya geldi. Çıkarları Kafkaslar üzerinde çakışan iki devlet için savaş kaçınılmaz hale geldi. Ancak Fransızların aracılığıyla savaştan dönen Osmanlı ve Rus Devleti, 1724 yılında "İran Mukayesenamesi" ile İran topraklarını kendi aralarında paylaştılar (Uzançarşılı, tarihsiz, ?: 193). Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki bu antlaşma, Şah Hüseyin'den sonra İran tahtına oturan Şah II. Tahmasb tarafından reddedilse de hem Osmanlı Devleti hem de Rusya ile savaşmayı göze alamadı. Üstelik dış tehlikelerin yanı sıra, iç karışıklıklarda İran için tehlikeli boyutlara ulaşmaya başlayınca Şah Tahmasb, Afşar aşireti reislerinden Nadir Kulu Han'dan yardım istedi. Afganları İran'dan çıkarmayı başaran Nadir, Osmanlı kuvvetlerini yenilgiye uğratarak Hemedan, Tebriz ve Kirmanşah'ı da geri almayı başardı. İran'ın bu başarısı Osmanlı Devleti içinde geniş yankı buldu. İran üzerine sefere çıkmak için hareket eden III. Ahmed, Patrona Halil İsyanı ile tahttan indirilerek I. Mahmud sultan ilan edildi (Uzançarşılı, tarihsiz, ?: 210). III. Ahmet'in tahttan indirilmesinde İran'a karşı alınan yenilgilerinde rolü oldukça büyüktür. I. Mahmud, İran üzerine gönderdiği kuvvetlerle Tebriz ve Hemedan'ı yeniden Osmanlı devletine bağladı. Bu yenilginin ardından 1732 yılında yapılan antlaşma ile; Osmanlı Devleti Gence, Tiflis ve Dağıstan'ı, İran ise Tebriz, Kirmanşah ve Hemedan'ı topraklarına kattı. Osmanlı Devleti ile yapılan bu anlaşmayı beğenmeyen Nadir, II. Tahmasb'ı tahttan indirerek İran tahtına oturdu (1736). Artık Osmanlı Devleti ile İran arasındaki ilişkiler için yeni bir dönem başlamaktaydı (Gömeç, 2003: 32).

Nadir Şah'ın İran tahtına geçişi sadece siyasi açıdan değil dini açıdan da oldukça önemlidir. Zira Nadir, 1736'da Mugan sahrasında topladığı bir mecliste Ehl-i Sünnet mezhebi sayılan İmam Cafer Sadık tarikatının kabul edilmesini sağladı. Böylece Şah İsmail tarafından siyasi bir aksiyon haline getirilen ve İran'ın, Sünni İslam dünyasına

karşı bir silah gibi kullandığı Şii mezhebi yerine daha ılımlı olan İmam Cafer Sadık mezhebi kabul edildi.

Rusya, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu karışıklıktan yararlanarak Avusturya ile anlaşıp Osmanlı Devleti'ne savaş açtı. Hem Avusturya hem Rusya ile savaşmak zorunda kalan Osmanlı Devleti İran'a bir elçilik heyeti göndererek barış teklifinde bulundu (1736) (Uzançarşılı, tarihsiz: 234). Hindistan üzerine sefer hazırlıklarını yapan Nadir Şah, Osmanlı Devleti'nin barış teklifini kabul etti. Nadir Şah, Osmanlı'ya gönderdiği elçisiyle İran'ın İmam Cafer Sadık tarikatını kabul ettiğini belirterek, bu mezhebinin, Ehl-i Sünnetin beşinci rüknü olarak kabul edilmesini istedi (Saray, 1999: 69). Nadir Şah'ın bu teklifi Osmanlı Devleti tarafından şer'i hükümlere uygun olmadığı gerekçesi ile bu teklifi reddetti. Nadir Şah, İmam Cafer Sadık tarikatının Ehl-i Sünnet'ten sayılması teklifinde ısrar edince iki devlet arasındaki barış görüşmeleri rafa kaldırıldı. İsteklerini güç kullanarak kabul ettirme yoluna giden Nadir Şah, Osmanlı toprağı olan Kars ve Bağdat üzerine yürüdü, ancak Osmanlı Devleti'nin tavrında hiçbir değişiklik olmayınca 1743 yılında Necef'te topladığı ulemaya bu durumu kabul ettirdi. Osmanlı Devleti, Necef'te ulema tarafından kabul edilen bu hususu yine görmezden gelerek reddedince Nadir Şah, ikinci defa Kars üzerine yürüdü. Nadir Şah'ın Kars'a saldırması üzerine Osmanlı Devleti de harekete geçti. 1745'te Revan yakınlarında yapılan savaş, İran'ın üstünlüğü ile sonuçlandı. Nadir Şah, Osmanlı'ya gönderdiği bir heyet ile barış teklifinde bulununca, zaten zor durumda olan Osmanlı bu teklifi kabul etti. Nadir Şah'ın İmam Caferi Sadık Mezhebinin 5. Mezhep olması konusunda ısrar etmemesi barışın imzalanmasını kolaylaştırdı. 1746 yılında yapılan bu anlaşma daha önce imzalanan Kasr-ı Şirin Antlaşmasının maddelerini içeriyordu. Nadir Şah, Osmanlı Devleti ile imzaladığı bu anlaşmaya sadık kalarak bundan sonraki dönemlerde Osmanlı Devleti'ne bir sorun çıkarmamıştır.

Görüldüğü gibi XVIII. asırda, Osmanlı Devleti'nin batı ile olan mücadelesinden yararlanmak isteyen İran, her fırsatı değerlendirerek Osmanlı topraklarına saldırmayı kendisine bir politika haline getirdi. İran, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu karışıklıkta, zaman zaman başarılar kazansa da istediği sonuca ulaşamadı.

Nadir Şah'ın tahta çıkması ile değişik bir boyut kazanan Osmanlı-İran ilişkileri, 5. mezhep meselesi yüzünden gergin bir dönem geçirse de, 1746 yılında imzalanan anlaşmadan sonra durma noktasına geldi. Zira Osmanlı Devleti, batı dünyası ile uğraşırken, İran'da Nadir Şah'ın ölümünün ardından yaşanan karışıklıklar her iki devleti kendi iç sorunları ile uğramaya mecbur bıraktı.

8. NAME-İ HÜMAYUN DEFTERLERİNE GÖRE OSMANLI-ÖZBEK İLİŞKİLERİ (XVIII. YÜZYIL)

8.1. XVIII. Yüzyıla Kadar Osmanlı-Özbek İlişkileri

Osmanlı Devleti ile Özbekler arasında ilk münasebetler XVI. asırda başladı. Orta Asya'dan çeşitli nedenlerle göç eden Türk boyları, Anadolu'ya kadar gelerek yerleştiler. Maverünnehir bölgesini ele geçirerek büyük bir Türk Devleti kuran Selçuklular, Anadolu'ya kadar akınlarda bulunarak bu bölgeyi hâkimiyetleri altına aldılar. Anadolu içlerine ilerleyen Türkler, önce Anadolu Selçuklu Devleti'nin XIV. yüzyıldan itibaren de Osmanlı Devleti'nin etrafında toplanmaya başladılar. Anadolu ve Orta Asya'daki Türk toplulukları arasındaki ilişkiler, Moğol istilası ve Timur'un Ankara Savaşı'nda batıdaki Türklerin temsilcisi konumundaki Osmanlıları yenilgiye uğratmasıyla kopma noktasına geldiyse de, Timur'un halefleri döneminde ilişkiler eskisi gibi düzelme yoluna girdi.

İstanbul'u fethederek bütün İslam âleminin takdirini kazanan Fatih Sultan Mehmed, İran'a sahip olarak Osmanlı Devleti'ne kafa tutan Uzun Hasan'a karşı, Timur soyundan Hüseyin Baykara'ya birlikte hareket edilmesini isteyen bir mektup yazdı (Kılıç, 1993: 9). Bu durum Osmanlı Devleti'nin Orta Asya'daki Türk toplulukları ile ilişkilerin devam ettiğini göstermesi açısından önemlidir.

Timur'un ölümünden sonra halefleri arasında çıkan taht kavgalarından yararlanan Özbekler, Türkistan (Orta Asya)'a hâkim oldular. Özbek hükümdarı Ebul Hayr, Timur'un ardından haleflerinin kendi iç mücadelelerinden yararlanarak kısa zamanda topraklarını genişletmeyi başardı. Özbeklerin asıl yükselme dönemi Ebul Hayr'ın oğlu Muhammed Şeybani Han (1451–1510) zamanında yaşandı. Şeybani, Timurluların, Türkistan'daki hâkimiyetlerine tamamen son vererek, Osmanlı Devleti'nin de düşmanı olan, İran merkezli Safevi Devleti'yle mücadele etmeye başladı. Asıl Osmanlı-Özbek ilişkileri de bu dönemden sonra başladı. Zira Şii tarikatına mensup Safeviler, halkı Sünni olan Özbek ve Osmanlı Devletlerinin en büyük düşmanıydı. Şiiliği siyasi bir aksiyon haline getiren Şah İsmail, Sünnilere karşı uyguladığı şiddet politikasıyla, halkı Sünni olan iki devletinde düşmanlığını kazandı. Şah İsmail'in, Türkistan hâkimiyeti üzerine giriştiği savaşlarda ele geçirdiği Horasan'da Müslüman halka uyguladığı zulüm Sünni halkın Safeviler'den nefret etmesine neden oldu. Safevi Devleti ile tek başına başa çıkamayacağını anlayan Özbek Hanları, ortak düşman olan Safeviler'e karşı, Sünni Osmanlı Devleti'nden yardım istemek zorunda kaldılar. Safevi Devleti, iki Sünni topluluğu birbirinden ayırdığı gibi yaptıkları zulümlerle de Sünni halkın tepkisini çekiyordu.

Şii Safevi Devleti, Türkistan'da olduğu kadar Anadolu'da da faaliyet gösteriyordu. Anadolu'ya gönderdikleri dailer aracılığı ile Şiiliği yaymaya çalışan Şah İsmail, halk arasında fitne yayması sebebiyle bu sırada şehzade olan Yavuz Sultan Selim'in dikkatini çekti. Yavuz Sultan Selim, babası II. Bayezid'i Şii tehlikesine karşı uyararak, İran topraklarına saldırdı. Şah İsmail, Yavuz'un bu saldırısı karşısında, II. Bayezid'e 1508'de elçi göndererek Yavuz'un tecavüzünden şikâyet bulundu. Şah İsmail'in bu elçisi Şeybani'nin Osmanlı Devleti'ne gönderdiği elçiyle aynı anda İstanbul'a ulaştı.

Şii İran'a karşı harekete geçen Şeybani Han, 1509 senesinde Horasan'a girerek burayı zapt etti. Horasan bölgesini kaybetmek istemeyen Şah İsmail, Muhammed Şeybani'ye Horasan bölgesinden geri çekilmesini söyledi. Ancak bu toprakların

atalarından kendisine miras kaldığını söyleyen Muhammed Şeybani, bu teklifi kabul etmedi. Bu sırada Özbek Devleti için kuzeyde büyük bir tehlike oluşturan Kalmuklar'la savaşmak üzere harekete geçen Muhammed Şeybani'nin yokluğundan yararlanan Şah İsmail, Horasan bölgesini istilaya başladı. Bu haber üzerine acilen geri dönen Muhammed Şeybani, ordusunun yorgun olması ve Şah İsmail'i yeterince ciddiye almaması nedeniyle Merv civarında yaptığı savaşı kaybetti. Şah İsmail Horasan bölgesi için önündeki en büyük engeli böylece ortadan kaldırdı. Sırada batıdaki en büyük düşmanı Osmanlı Devleti vardı. Osmanlı Devleti'ne gözdağı vermek amacıyla Şeybani Han'ın kesik kafasını, Osmanlı Sultanı II. Bayezid'e gönderdi.

Yavuz'un Osmanlı tahtına çıkmasıyla Osmanlı Devleti'nin doğu siyasetinde ciddi değişiklikler oldu. Yavuz Sultan Selim zamanına kadar Osmanlı Devleti sürekli batıya doğru genişleyen bir fetih politikası izledi. Osmanlı Devleti'nin sınırları batıda Tuna nehrine kadar uzanıyordu ve Osmanlı'yı batıda tehdit edebilecek her hangi bir güç bulunmamaktaydı. Doğu ve batı Müslümanlarını bir bayrak altında toplamak isteyen Yavuz Sultan Selim'in önündeki en büyük engel Şii İran idi. Yavuz Sultan Selim tahta geçer geçmez bu gailenin bertaraf edilmesi için harekete geçerek Çaldıran Savaşında Şah İsmail'i yenilgiye uğrattı. Osmanlı Devleti ile Özbekler arasındaki ilk resmi temas Yavuz'un Çaldıran seferinden önce Köçküncü Han'a gönderdiği name ile başladı. Yavuz Sultan Selim yazdığı bu namede doğu bölgesindeki halkın, Şii İran zulmünden bıktığını ve kedisinin bu fesadın yok edilmesi için İran üzerine sefer açtığını haberdar etti. Köçküncü Yavuz Sultan Selim'e gönderdiği cevabi namesinde, Muhammed Şeybani Han'ın ölümünden sonra tahta geçtiğini bildirerek, Türkistan'ın umumi durumu hakkında Osmanlı padişahına bilgi verdi (Budak, 1995: 79). Yavuz, Çaldıran Savaşından sonra Köçküncü Han'a bir name göndererek, İran seferini başarıyla sonuçlandırıldığını bildirdi (1516). Köçküncü Han, mektuba verdiği cevapta Yavuz'un bu muvaffakiyetinden duyduğu memnuniyeti dile getirdi (Saray, 1984: 5). Yavuz Sultan Selim, gerek askerinin memnuniyetsizliği gerek Memlûkluların askeri saldırılarından korkması nedeniyle, seferini İran içlerine kadar sürdüremeyerek İstanbul'a geri döndü (Asrar, 1971: 42). Her ne kadar Yavuz, İran'ı tamamen ortadan kaldırmak için giriştiği bu seferde amacına ulaşmasa da İran Seferi, Türkistan Türkleri için önemli sonuçlar doğurdu. Özbekler, İran'ın Osmanlıyla mücadelesinden yararlanarak bir süre önce İran'a kaptırdıkları Horasan'a yeniden hâkim olmayı başardılar.

Yavuz Sultan Selim'in ölümünden sonra tahta geçen Kanuni Sultan Süleyman döneminde doğuya karşı ilgi azaldı. Yavuz Sultan Selim döneminde doğu yönünde fetihler gerçekleştiren Osmanlı Devleti, Kanuni Sultan Süleyman ile fetihleri tekrar batı yönünde genişletmeye başladı. Osmanlı'nın batı siyaseti İran ile ilişkilerin bir süreliğine durgunlaşmasına neden oldu. Ancak 1533–1555 Osmanlı İran savaşları sırasında tekrar hareketlenen ilişkiler en üst düzeye çıktı. Her ne kadar Osmanlı Devleti, batı seferlerinden dolayı doğuyla ilgilenemese de müttefiki olan Özbekler, İran'la mücadelelerine devam ettiler. Osmanlı'nın batıya seferlerinden yararlanan Tamhmasb Horasan'ı ele geçiren Özbeklere karşı harekete geçerek 1528 yılında Horasan topraklarını tekrardan almayı başardı (Kılıç, 1999: 523).

Kanuni devrinde, zaman zaman İran ile yapılan savaşlar Osmanlı-Özbek ilişkilerinin artarak devam etmesine neden oldu. Şüphesiz bu durumda, Osmanlı Devleti'nin Orta Avrupa içlerine düzenlediği seferden yararlanarak Maverâünnehir bölgesine yeniden saldıran Şah Tahmasb'ın etkisi büyüktür. Kanuni'nin batı seferlerinden yararlanan Şah Tahmasb, Horasan'ı ele geçirmekle yetinmeyerek, Osmanlı topraklarına da saldırmaya başladı. Kanuni'nin uyarılarına rağmen Macar Kralı ve Alman İmparatoru ile Osmanlı aleyhine giriştiği ittifak arayışından da vazgeçmemesi

Osmanlıyı endişelendirmeye başladı. İki ateş arasında kalmak istemeyen Osmanlı, İran'ın hudut boylarındaki bazı tecavüzleri ve Anadolu içindeki Şii faaliyetlerini görmezden geliyordu. Kanuni Sultan Süleyman, 1533'de Avusturya ile imzaladığı anlaşmayla batı sınırını güvence altına aldıktan sonra, doğudaki müttefiki Özbeklerinde yardım isteklerine kulak vererek doğuya yönelmeye karar verdi (Gökbilgin, 1970: 115). Kanuni'nin bu sefere çıkmasında, 1534'te Özbek Hanı Ubeydullah'tan gelen namenin ve Müslümanların hac yolunu açmak istemesinin de etkisi vardı (Erşahin, 1999: 232). Zira Ubeydullah, İran'daki iç karışıklıktan yararlanarak Horasan seferine başladı. Bestam, Damgan ve Herat'ı topraklarına katan (1536) Ubeydullah Han, Kanuni'nin Bağdat'ı fethettiğini (1535) duyunca bir tebrikname gönderdi (Asrar, 1971: 148). Ancak Osmanlı Devleti'nin batıda Avusturya ile yeniden savaşa başlaması Kanuni'nin, İrakeyn seferini ikinci planda bırakmasına neden oldu. Osmanlı Devleti'nin çekilmesiyle birlikte Safevilere karşı yalnız kalan Ubeydullah Han, Buhara'ya geri çekilmek zorunda kaldı (Kütükoğlu, 1970: 639).

Ubeydullah'tan sonra Özbek tahtına geçen Abdullah Han'ın (1539–1540) saltanatı uzun sürmedi. Tahttan indirilen Abdullah Han'ın yerine tahta Abdullatif Han (1540–1551) geçti. Abdullah Han, 1541 yılında Kanuni Sultan Süleyman'a gönderdiği namesinde, Tahmasb'dan şikâyet ederek Şiilere karşı cihada devam ettiğini bildirdi (Budak, 1995: 81). Gerek Türkistan tarafından gelen şikâyetler gerekse Tahmasb'ın Osmanlı'ya karşı düşmanca hareketlerine devam etmesi Kanuni'yi, II. İran seferine çıkmaya mecbur bıraktı (1548). İran'ı iki cepheden sıkıştırmak isteyen Kanuni, Özbek Hanı Abdullatif'e, 1550'de bir name göndererek Şii İran üzerine sefer hazırlığında bulunduğunu ve kendisinin de doğudan Şiiler üzerine yürümesini istedi. Abdullatif Han, 1551 yılında gönderdiği cevabi mektubunda Kanuni'nin bu isteğine olumlu cevap verdi. Ancak İran'a karşı çıkılacak bu seferde, kendisine silah ve asker yardımı yapılmasını istedi (Saray, 1984: 5). Abdullatif Han'ın bu isteği olumlu karşılandı ve kendisine üç yüz yeniçeri, top ve topçu gönderildi. Ancak bu sırada Abdullatif Han'ın vefat etmesiyle bu yardımdan umulduğu gibi yararlanılamadı. Osmanlı tarafından gönderilen asker ve teçhizat iç çekişmelerde kullanıldı (Kurat, 1966: 65).

Saltanat mücadelesini kazanan Nevruz Ahmed Bahadır Han, 1556 yılında gönderdiği elçisi aracılığıyla daha önce gönderilen yardımın iç çekişmelerde kullanılmasından duyduğu rahatsızlığı dile getirdi ve bir miktar daha yardım yapılırsa İran'a karşı sefere hazır olduğunu bildirdi. Kanuni'nin 1553 yılında Naçivan Seferine çıkması Şah Tahmasb'ın sulh teklifinde bulunmasına neden oldu. Tahmasb'ın bu isteğini kabul eden Osmanlı Devleti ile İran arasında 1555 yılında Amasya Antlaşması imzalandı (İnal, 2007: 236–237). İran'la imzalanan bu antlaşma nedeniyle Kanuni, Özbek Hanına yardım göndermelerinin olanaksız olduğunu ancak İran'ın da saldırılarına izin vermeyeceklerini bildirdi (Saray, 1984: 5–6). Böylece Özbekler İran'a karşı en önemli müttefikinden yoksun kaldı. İran Şahı Tahmasb ise Osmanlı galesinden kurtulduktan sonra bütün enerjisini Özbekler üzerine harcayarak, Özbeklerin korkulu rüyası haline geldi. Özbeklere saldıran Tahmasb, Türkistan'ın en önemli topraklarından biri olan Horasan'ı kendi sınırlarına kattı. Osmanlı Devleti ise batıdaki gelişmelerden dolayı İran'la savaşı istemediğinden bu duruma göz yumdu.

Özbek Hanlıkları, XIX. asırda Rus hâkimiyetine girene kadar İran galesiyle uğraşmak zorunda kaldı. Özbek Hanlıkları için asıl tehlikeyi, XVI. yüzyılda birliğini kurarak yayılma politikası izlemeye başlayan Rusya oluşturuyordu. Rus Çarı III. İvan (1462–1505), XVI. asrın başlarında Rus prensliklerini tek yönetim altında toplayarak Rus Devleti'nin temellerini attı. Birliğini tamamlayan Rusya, topraklarını genişletmek için Türkistan'ı kendisine hedef seçti. 1552'de Kazan, 1556'da Astarhan Hanlığını

topraklarına katan Ruslar, böylece Osmanlı Devleti ile komşu oldular. Rus Devleti kurulduğu yıllarda Osmanlı Devleti bu yeni komşusunu pek ciddiye almadı. Ancak Volga vadisine yerleşen Rusların, Türkistan istikametinde ilerlemesiyle buradaki Müslümanların hac farızasını yerine getirmelerinde en büyük engeli teşkil etmeleri ve buradaki Müslümanların bu durumdan şikâyetleri üzerine Kanuni Sultan Süleyman, Don ve Volga nehirlerini bir kanalla birleştirme kararı aldı (Saray, 1984: 6). Don-Volga projesi ile hedeflenen ilk amaç Rusların Türkistan taraflarına taarruzlarını engellemek ve Türkistan'daki Müslümanlarla kara ticaretinin yanı sıra deniz yoluyla da irtibat kurulmasıydı. Bu proje gerçekleştirilirse Türkistan ile Osmanlı Devleti arasındaki Şii İran engelinden kurtulmuş olunacaktı. Ancak Avusturya cephesinin hareketlenmesi ve Kanuni'nin 1566'da çıktığı sefer esnasında vefatı bu projenin ertelenmesine neden oldu (Şimşir, 1997: 304). Projenin uygulanmasını Türkistan'daki Müslümanlarla ilişkilerin düzenlenmesi açısından gerekli bulan Sokullu Mehmet Paşa'nın ısrarları netice verdi ve Kanuni'nin halefi II. Selim (1566–1574), Don-Volga projesinin uygulanmasına izin verdi. Ancak gerek Kırım Hanı'nın ve saray ahvalinden bazı kişilerin muhalefeti, gerekse projenin başına ehil kişilerin getirilmemesiyle, Don-Volga Projesi başarısızlıkla neticelendi (Saray, 1984: 7).

Özbekleri bir çatı altında toplayan ve Özbek Devleti'nin kurucusu olan Muhammed Şeybani'den sonra Özbeklerin en büyük hükümdarı olan II. Abdullah Han zamanında, Osmanlı-Özbek ilişkileri yeniden önem kazandı. Kanuni döneminde imzalanan 1555 Amasya Antlaşmasından, 1578 yılına kadar Osmanlı-İran ilişkileri tam bir sükûnet içinde geçti. 1576 yılında vefat eden Tahmasb'ın yerine oğlu II. Şah İsmail geçti. II. İsmail zamanında Osmanlı-İran ilişkileri İsmail'in, Kürt beylerini kendi tarafına çekmesi ve ticaret kervanlarına saldırılmasıyla gerginleşti. II. Şah İsmail'in cülusu sırasında ve onun ölümünden sonra İran'da meydana gelen karışıklıklardan yararlanan Osmanlı Devleti, 1578 yılında İran'a harp ilan etti. (Uzançarşılı, tarihsiz: 56–57)

8.2. XVIII. Yüzyıl Osmanlı-Özbek İlişkileri

XVI. asırda, Şii İran tehlikesine karşı iki Sünni devletin bir araya gelmesiyle başlayan Osmanlı-Özbek ilişkileri, doğu yönünde topraklarını genişletmeye çalışan Rusların da devreye girmesiyle tamamen karışık bir hal aldı. XVII. asırda Türkistan'a karşı faaliyetlerini yoğunlaştıran Rusya, Osmanlı Devleti'nin doğuda olduğu kadar batıda da en tehlikeli düşmanlarından biriydi.

Rusya'nın yayılcı politikası karşısında Türkistan Hanlıkları iç karışıklıklar ve İran savaşları ile meşgul olduklarından, Rus tehdidinin farkına varamadılar. Osmanlı Devleti ise batı yönündeki meşguliyeti nedeniyle, ortak dine ve kültüre sahip oldukları Türkistan ve Kafkas halklarının yardım çağrılarına tam manasıyla cevap veremedi. Osmanlı Devleti'nin XVIII. asırda, Avrupalı devletlere karşı aldığı yenilgiler Avrupa topraklarında büyük kayıplar yaşamasına neden oldu. İslam dininin koruyucusu olan Osmanlı'nın zayıflaması koruyucularını kaybeden küçük İslam devletlerini de olumsuz etkiledi. Kurulduğu yıllarda Osmanlı Devleti'nden çekinen Rusya, Türkistan'a karşı hareketinin Osmanlı Devleti tarafından sessiz karşılanması ve 1683 Viyana bozgunu ile başlayan geri çekilme döneminden yararlanarak, Türkistan sahasındaki faaliyetlerini kural tanımaz bir şekilde artırdı. Batıda birçok devletle savaşmak zorunda kalan Osmanlı Devleti ise Türkistan'daki Rus faaliyetleri karşısında gereken tepkiyi gösteremedi. Nihayetinde XIX. asra geldiğinde bu bölge tamamen Rus hâkimiyeti altına girdi. Tabii ki bu ilgisizlik bu bölgedeki insanları tamamen gözden çıkarma

anlamına gelmiyordu. Osmanlı Devleti özellikle İran ile savaş halinde bulunduğu zamanlar Türkistan Hanlıklarıyla münasebetlerde büyük bir canlılık görülmektedir.

XVI asırda başlayan Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları arasında münasebetlerde, XVIII. asra gelindiğinde bir hızlanma görülmektedir. Özellikle XVIII. Yüzyılın sonlarında Rusların Türkistan'a karşı hızlanan faaliyetleri karşısında Türkistan Devletleri İslam'ın öncüsü ve kendilerinin koruyucuları gibi gördükleri Osmanlı Devleti'nden gerek maddi gerekse manevi yardım talebinde bulunmuşlardır. Osmanlı Devleti ise özellikle İran'la savaş halinde bulunduğu dönemlerde Türkistan Hanlıklarından yararlanma yoluna gitti.

Osmanlı Devleti ile ilişkileri açısından Türkistan Hanlıkları içinde özel bir yeri olan Buhara Hanlığı XVIII. asırda oldukça karışık bir durumdadır. 1680–1702 yıllarında Buhara tahtında bulunan Subhan Kulu Han'ın vefatı üzerine tahta Ubeydullah Han geçti (1703–1717). Ubeydullah tahta geçtiği sırada ülke gerek siyasi gerek ekonomik olarak karışık durumdaydı. Pasif bir kişiliğe sahip olan Ubeydullah tahta çıktığında beylerin çıkardığı isyanlarla uğraşmak zorunda kaldı. Gerek Özbek boyları gerekse bu bölgede yaşayan göçebe bozkır halklarının baskılarıyla Türkistan karışık bir hal aldı. Türkistan içişlerinde bu karışıklıklar devam ederken Hanlar, Osmanlıyla ilişkilerinin devam etmesine gayret göstererek Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarını bildiren elçiler gönderdiler.

1707 yılında Ubeydullah Han tarafından elçisi Hoca Emin Muhammed aracılığıyla gönderdiği namede bağlılığını bildirdikten sonra:

“Sizlere hediyelerle ubudiyetimizi arz etmek istedik. İslam'ın nurunu yükseltmek ve kâfirleri yok etmek de bizim buralarda vazifemizdir. Bilhassa Allah'ın inayetiyle uzaklaştırılmış olan ve menzilin den geçmiş olan ve şimdi serkeşte olan Kalmuk taifesinden bahsetmek istiyorum. Kalmuk taifesinin diğerlerine de misal olmasını umuyorum. Harezm valisi bundan evvel bu yurda tabi değildi. Şimdi adaleti bizden görüp memleket ve ahali bize dâhil olmuştur. Ve dahi Kazak sultanları, Kara Kalpak ve Deş-ti Kıpçak'ın sair askerleri halka-i itaatimizi kabul etmişlerdir. Hizmetimize hazır dururlar. Kazaklar ki daha öncede fitne ve fesada baş olup cümle Müslümanlara zararları isabet ederdi. Onlar dahi İslam'a ihtida edip İslam'ın gazileri oldular. Her zaman din düşmanlarına karşı çarpışırlar. “Teşrif-i şerif tutil mülk min teşā ve tuğri min teşā” dualarıyla Konstantiniyye vilayetine ve o hududa ve bu dualarımızla Allahımız, sultanımızı İslam âlemine hâkim kılmıştır. Bütün Müslümanlar kardeşdir muktezasınca farzdır ki Müslümanlar nerede olursa olsun birbirleriyle dost ve birlik olsun. Bu dinimizin emridir. Şöyle ki şayet Saltanat-ı Seniyye tarafından bir din düşmanı olsa biz de onunla mücadele ederiz. Bunu lazım ve elzem görürüz. Bu niyetimizi size bildirmesi için huzurumuz bendelerinden Hoca Muhammed Emin'i sizlere gönderiyoruz.” (Name-i Hümayun Defteri, nr.6: 116–119) diyerek Buhara Hanı, Kırgız, Kazak ve Deş-ti Kıpçak'ta meskûn halkların önceleri kendilerine zorluk çıkardığından bahisle bunların itaat altına alınmasından bahsetmektedir. Aslında içişlerinde bu karışıklık uzun zamandan beri devam eden Buhara'da, Kazak hanlarının da zaman zaman Osmanlı Devleti'ne Buhara hanından şikâyetçi oldukları nameler gelmiştir. İslam âleminin lideri olarak gördükleri Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarını bildirdikten sonra Osmanlı Devleti'nin düşmanlarıyla, Osmanlı yanında savaşmaya hazır oldukları da namede belirtilmektedir.

Görüldüğü gibi Türkistan halkları arasında birbirleriyle bir çekişme mevcuttur. Türkistan göçebe kavimlerinden Kırgızlar ve Kalmuklar arasındaki mücadele özellikle XVIII. asrın sonlarına doğru, Rusların da devreye girmesiyle daha da karmaşık bir hal aldı. Kazak Cüzlerini hâkimiyeti altına alan Ruslar, bu halkları kendi askeri birliklerinde

ikamet ettirerek, Türkistan Hanlıklarına saldırdılar. Aralarındaki düşmanlığı körükleyerek iki tarafı birbirine düşüren Ruslar, birbirleriyle mücadele ederek zayıflayan bu kabileleri kolaylıkla kendi hâkimiyeti altına aldı.

Ubeydullah Han'ın bu namesine karşılık Osmanlı Padişahı III. Ahmed verdiği cevapta:

“...Elçiniz vasıtasıyla bizlere dostluk ve bağlılık izhar eden nameniz geldi. Elçinizin padişahımıza arz ettiği bu nameden hoşnut kaldık. Bütün Müslümanlar kardeşdir muktezasınca sevgi ve muhabbetinizi bildiren nameniz bizi hoşnut etti. “Vel kuyuta aleyk muhabbeten” müsdakinca tarafımızdan size name irsal olundu. çok eskiden beri aramızda mevcut olan dostluk ve kardeşliğin devamına dua etmekteyiz...” diyordu (Name-i Hümayun Defteri, nr.6: 198–199). Osmanlı Devleti ise gönderdiği bu cevabi namede Buhara Hanı'nın bağlılığından duyduğu memnuniyeti dile getirmiştir.

Padişahın bu cevabı üzerine Mart 1711 yılında yeni bir elçi gönderen Ubeydullah Han namesinde:

“... Bizlere gönderdiğiniz menşura karşılık bizde bu mektubu sizlere yazıyoruz. Çok şükür sayenizde memleketin asayışı berkemal olup Müslüman ahalinin rahatı için ve fakir ve fukaranın rahatı için çalışıyoruz... Sizce malumdur ki, İslam memleketlerinin idaresinde bulunan Turan ülkesinin bir takım meselelerinin halli Halifemiz olan sizlerin himmetine düşmektedir... Durumumuzu size arz etmesi için Mir Muhammed Nasır'ı huzuruza gönderdik.” (Name-i Hümayun Defteri, nr.6: 187–189) Bu namede ise daha önceki namesinde bahsettiği iç karışıklıklara atıfta bulunarak Osmanlı padişahından yardım istemektedir.

Ubeydullah Han'ın namesinde de görüldüğü gibi Türkistan Hanları, İslam âleminin halifesi Osmanlı padişahına büyük saygı duyuyor ve içişlerindeki karşılıklı aslında Osmanlı Devleti'nden medet umuyordu. Ancak daha öncede belirttiğimiz gibi Osmanlı Devleti, batıda aldığı yenilgilerle kendi içine dönük bir siyaset izlemeye başladı. Bu durumda ise Türkistan Hanlıklarının şikâyet mektuplarını ancak Rusya veya İran'a karşı bir sefer düzenleyeceği zaman dikkate aldı. Osmanlı Devleti'nin, Türkistan Hanlıklarının iç idarelerine karıştığına dair elimizde her hangi bir belge bulunmamaktadır.

Ubeydullah Han'ın, 1717 yılında ölümünden sonra yerine kardeşi Ebul Feyz Han geçti (Mehmet Alpargu, Ebul Feyz'in 1711 yılında tahta çıktığını kaydediyor) (Alpargu, 2000: 567). Ebul Feyz dönemi, Türkistan'daki karışıklıkların ayyuka çıktığı dönemdir. 1512 yılından beri bağımsız hareket eden Hive'nin yanı sıra 1700 yılında Fergana'da Buhara'dan ayrılarak bağımsızlığını ilan etti. Ülkenin çeşitli yerlerinde bağımsız hareket eden beyler zaman zaman Buhara hâkimiyetine karşı geldiler ve böylece Türkistan'da aynı anda birçok beylik hüküm sürmeye başladı.

Buhara içişlerinde de durum bundan farklı değildi. Devletin en üst yetkilisi olarak görülen Atalıklar, yönetimde söz sahibi olmaya başladılar. Ebul Feyz zamanında Atalık makamına getirilen Muhammed Hâkim Bey, Ebul Feyz'in zayıf kişiliğinden yararlanarak yönetimi tamamen ele geçirdi.

XVIII. asrın ortalarına doğru, Türkistan tarihini yeniden şekillendirecek olan olaylar meydana geldi. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi kendi aralarında birlikten yoksun olan kabileler İran saldırılarına karşı tamamen savunmasız durumda idiler. Zira İran Şahı Nadir'in, Maveraünnehir seferiyle zaten birlik sağlayamamış olan kabileler kendi aralarında bölünmeye devam ettiler. Özellikle bu işgal döneminde Türkistan'da tam bir karmaa yaşanmaktaydı. Buhara Hanı Ebul Feyz, İran saldırısı karşısında müttefik olarak gördüğü Osmanlı Devleti'nden yardım istedi. Ancak Osmanlı Devleti, kendi iç ve dış

sorunlarıyla meşgul olduğundan ve batıda Rusya ve Avusturya gibi güçlü iki Avrupa devleti tarafından sıkıştırılmasından dolayı bu isteklere olumlu cevap veremedi.

Buhara Hanı Ebul Feyz 1719 yılında elçisi Korucubaşı Allah Verdi aracılığıyla III. Ahmed'e gönderdiği namede:

“Elhamdülillah ata ve babamızdan miras kalan tahtımızda Hak Teala'nın şükürünü yerine getirip “hüvellezi cealeküm halayık fil ard” mazmunu ile istikamet bulup Müslüman ahalinin idaresini İslam'a göre yapmaktayız. Bütün Müslümanlar kardeşir sözü üzere muhabbetimizi ve bağlılığımızı bildirmek üzere dergâhımız bendelerinden Korucu başı Allah Verdi'yi “etimmul hac vel umretullah” muktezasınca hacc-ı şerife teveccüh etmekle, bununla müşerref olup eslafımızın aynı üzere sağlığını ve muhabbetimizi ifade ile eda eyledikten sonra adı geçen elçimiz geri dönmeye murahhas olunmuştur”. (Name-i Hümayun Defteri, nr.6, 450) diyerek Ubeydullah Han'ın vefatından sonra kendisinin tahta geçtiğini bildirdikten sonra Osmanlı Devleti'ne olan bağlılığını bildirdi.

III. Ahmed Ocak 1720 yılında cevaben gönderdiği namede “Korucu Başı Allah Verdi ile gönderilen nameden hoşnut olduğunu, iyi münasebetlerin ve dostluğun devamının kendisi tarafından da temenni edildiğini, gönderilen elçinin laygınca karşılanarak hilat giydirildiği ve cevabi namenin adı geçen elçiyle gönderildiğini” bildiren bir name gönderdi (Name-i Hümayun Defteri, nr.6, 451).

Ebul Feyz 1720 yılında elçisi Nimetullah Efendi ile gönderdiği ikinci namesinde ise:

“Din kardeşliğini gözetmek için atalarımız arasında elçi ve mektuplar gönderilmiştir... Zaman zaman name ve elçi gönderilmiş bu vesile ile Haremeyni Şerifte toplanma niyetiyle... Kâbe-i ve Ravza-i Necatı ziyaretle müşerref olar ve ubudiyetimizi bildirmek için Allah Verdi'yi huzuruza elçi olarak gönderdik. Görevini yerine getirmek için yola çıkan sefirimiz bir miktar kötü niyetli ve zalim sıfatlı insanlar tarafından saldırıya uğramış ve adı geçen elçi ve Müslümanların eşyaları yağma edilmiş ve elçimiz Allah Verdi'nin Meşhet vilayetine gelerek durumu bize bildirmesi üzerine tekrar name irsal eyledik. Çünkü huzuru hümayun ve Asitane arasındaki muhabbetin artması ve Resulullah'ın ravzasını ziyaret mümkün olur ise onun şefaatiyle devlet daim ola” (Name-i Hümayun Defteri, nr.6, 498–99). Senelerdir Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları arasında bir çıban gibi duran İran, kuzey yönünden ve Türkistan üzerinden gelen hacıların yollarını keserek mallarını yağmalıyor ve hatta hayatlarına dahi kastediyorlardı. Hac farizasını yerine getirmek için yola çıkan insanlar bir de eşkıya korkusuyla karşı karşıya kalıyordu. Bazı zamanlar ticaret kervanlarına ve hatta namede belirtildiği üzere Osmanlı ve Türkistan arasındaki muhaberatı sağlayan elçilere bile saldırılıyordu. Özbek Hanı, İslam âleminin lideri olarak gördüğü Osmanlı Devleti'nden bu durumun hallini rica ediyordu.

Padişah Haziran 1720 yılında Ebul Feyz'e verdiği cevapta:

“Turan ülkesinin hakimi ve Buhara Hanı Ebul Feyz Muhammed Bahadır Han'a namedir...Elçiniz Allah Verdi aracılığıyla gelen namede bildirilen bağlılıklarından duyulan memnuniyet dile getirilerek, Buhara Hanı ile ahalisinin refahı için iyi temennilerde bulunulmuştur. Sefiri gerektiği gibi güzel bir şekilde karşıladıkları ve hilat giydirilerek cevabi namenin kendisine verilerek geri gönderildiği” bildirildi. (Name-i Hümayun Defteri, nr.6, 503).

Ebul Feyz, 1720 yılında hacıların rahat seyahat edememelerinden bahseden bir name göndererek Şii İran'a karşı yardım istedi. Ancak onun bu namesine karşılık Haziran 1720 yılında Osmanlı padişahının yazdığı namede görüldüğü üzere İran'dan

kati surette bahsedilmeyerek, sadece Özbek Han'ının bağlılığından duyulan memnuniyet dile getirilmektedir.

Ebul Feyz 19 Mart 1722 yılında elçisi Muhammed Semi' aracılığıyla Osmanlı padişahı III. Ahmed'e gönderdiği yeni bir namede ise:

“...Allah'ın merhametiyle Babamız ve dedemizden kalan tahtımız bize hasıl olup “hüvellezi cealeküm hilafete fil ard” teşrifi ile yüceltti. Bizim kavmimizin ve hudud avamının isteği huzur ve emniyet içinde yaşamaktır. İran ve Turan halkının duaları emniyet ve huzur için de yaşamak içindir. Biz yönetimimiz altındaki halkı refah ve emniyet içinde yönetmek için gayret gösteririz. Ancak bu kâfiri dinsizler yani Kızılbaşlar (İranlılardan bahisle) aralıktan kaldırılıp nice vilayetler Ehl-i İslama makr ola ki, Taife-i Müslimin Mekke'i Muazzama'ya azimet eyledikten sonra emniyet ile ol makam-ı Şerife varıp gelsinler. Durumumuzu arz etmek üzere Abdüssemi Yasavul Han'ı sefaretle Asitane'i saadete gönderdik. İnşallahu Teala ulaştığında bizim sıhhatimizi ve bağlılığımızı bildirir.” (Name-i Hümayun Defteri, nr.6, 277–78) diyerek İran hakkındaki düşüncelerini tekrar ve daha açık bir dille anlatmaya çalışmaktadır. Ebul Feyz önceki namesinde olduğu gibi İran'ın iki devlet arasından kaldırılarak hac farizasını yerine getirmek isteyen Müslümanların rahatlarını sağlamak için Osmanlıdan yardım istiyordu. Kafkaslar ve Orta Asya halkları hac farizalarını yerine getirmek için Türkistan topraklarını kullanıyorlardı. Ancak Şii İran toprakları üzerinden geçerken büyük sorunlar yaşanıyor. Malları yağmalanan hacılar, Şiiiler tarafından katlediliyorlardı. Haremeyn-i Şerife'nin koruyucusu ve İslam âleminin halifesi Osmanlı Devleti'nden bu hacıların maruzatlarının giderilmesi için yardım isteniyordu.

Ebul Feyz'in bu namesine, Osmanlı Devleti tarafından Ocak 1723 yılında gönderilen cevabi namede, durumun padişaha arz edildiğini, padişahın bağlılıklarından memnun olduğu ve kendileri için iyi düşündüğü (Name-i Hümayun Defteri, nr.6, 279-280) bildirilerek Özbek Han'ının İranlılara karşı istediği yardıma dair hiçbir şey belirtmemekteydi. Osmanlı Devleti'nin bu yaklaşımı ve Türkistan Hanlarının, İran'a karşı yardım isteklerini cevapsız bırakması zaten karışık halde olan Buhara'yı ele geçirmek isteyen Nadir Şah'ı harekete geçirdi.

Mayıs 1723 senesinde elçisi Nimetullah Efendi ile yeni bir name gönderen Buhara Han'ı Ebul Feyz, namesinde dostluğunu ve bağlılığını bildirdikten sonra “din düşmanı kâfirlerden iyilik gelmez... din düşmanlarına karşı her zaman bütün ahalimizle yek dil ve yek cihet olup Allah yolunda ölürsek şehit ve öldürürsek gazi oluruz...” diyerek Osmanlı devletiyle işbirliği içinde bulunacaklarını bildirdikten sonra “Rus ve Kalmuk bir olup Ehl-i İslam'a düşman olmuşlar, bunun doğruluğunu öğrenmek için Meşayih-ı Kiramdan Nimetullah efendiyi ol Ali Cenaba elçi gönderdik taki bu haberin doğruluğunu öğrensin, zira din kardeşiyiz sizin düşmanınız bizim düşmanımızdır. Bundan muradımız bu kâfirleri kırmak babında ittifak edip siz ordan biz buradan bu kâfir-i dinsizleri inşallahu teala eğer ferman-ı alileri olursa aradan kaldırılmasını hayriyyet mertebesinde lazım görürüz...” (Name-i Hümayun Defteri, nr.6, 296–297) diyerek Osmanlı ile Rusya arasındaki gerginliğin aslı olup olmadığını sormaktaydı. Görüldüğü gibi Osmanlı Devleti'nin umursamaz tavrına rağmen Türkistan Hanlıkları, bağlılıklarını bildiren namerler göndermeye devam etmekteydi. Kazak cüzlerini hakimiyetleri altına alan Ruslar, cüzlerin askeri gücünü Türkistan Hanlıklarına karşı ileri harekât gücü olarak kullandılar. Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki gerginliğin aslını öğrenmek isteyen Buhara Hanı, Osmanlı Devleti ile birlikte hareket etmek istediklerini her namerlerinde dile getirdiler.

Ebul Feyz'e Mayıs 1723'te verilen cevapta "Nimetullah Efendi aracılığıyla sadakatlerinden memnun olunduğunu, devletin bekası için edilen dualara aynen iştilgal edildiğini, memleketlerinde asayişini sağlamak için gösterdikleri azimden hoşnut olduklarını, elçilerinin layıkıyla karşılanıp cevabi namenin adı geçen elçiyle gönderildiği" (Name-i Hümayun Defteri, nr.6, 298–299) namede bildirilmekteydi.

Görüldüğü gibi Özbekler zaman zaman İran'dan zaman zaman Rusya'dan şikâyet eden nameler gönderdiler. Şah Hüseyin'in 1722'de İran tahtına geçmesiyle çıkan karışıklıklardan yararlanmak isteyen Osmanlı Devleti ve Rusya Kafkaslarda karşı karşıya geldiler. Durum savaşa doğru ilerlediği sırada, Fransa'nın araya girmesiyle 1724 yılında Osmanlı Devleti ile Rusya arasında İran topraklarının paylaşılması üzerine bir anlaşma yapıldı (Uzunçarşılı, tarihsiz: 189–199). Rusya ile böyle bir anlaşma imzalanmasında şüphesiz Osmanlı Devleti'nin,1723 yılında İran'la giriştiği savaşında etkisi büyük oldu. Rus-İran ittifakından çekinen Osmanlı iki cephede sıkıştırılmak endişesiyle Ruslarla anlaşma yoluna gitmek zorunda kaldı. Osmanlı Devleti savaşın ilk yıllarında İran'ın içinde bulunduğu karışıklıktan da faydalanarak üstünlük sağladı. Ancak İsfahan, Hemedan ve Tebrizin İranlılarca geri almasıyla Osmanlı İran'la barışa mecbur kaldı (1739). İran savaşından istenen sonucun alınamaması üzerine Osmanlı padişahı III. Ahmed bizzat ordunun başında sefere çıkmaya karar verdi. Ancak 1730'da patlak veren Patrona Halil isyanıyla tahttan indirilerek yerine yeğeni I. Mahmud geçirildi (Uzunçarşılı, tarihsiz: 208–210). Osmanlı Devleti'nin İran'la savaş halinde bulunmasından yararlanan Ruslar, Avusturya ile anlaşarak 1736'da Azak ve Kırım'a saldırdı. Ancak müttefiki Avusturya'nın Osmanlı Devleti ile 1739'da Belgrad Anlaşması'nı imzalayarak savaştan çekilmesi Rusya'yı da barış yapmaya zorladı.

Osmanlı Devleti'nin Rusya ve Avusturya ile uğraşmasını fırsat bilen İran ise Türkistan üzerine sefere çıktı. Özbek Hanı Ebul Feyz'in, 1720 ve 1721 yılında İran'a karşı ittifak teklifini iyi niyet dilekleriyle cevaplayan Osmanlı bu etkisiz politikası sonucunda Türkistan'ı İran'ın saldırılarına karşı yalnız bıraktı. Aslında Osmanlı Devleti'nin, Karlofça Antlaşması'ndan sonra Avrupa'ya karşı sürekli savunma durumunda olması doğuda etkin bir siyaset izleyememesi ve müttefiki Özbek Hanlarını, İran karşısında yalnız bırakmasına neden oldu.

Osmanlı Devleti'nin, Avrupa devletleriyle uğraşmasından yararlanan Nadir Şah 1740 yılında Türkistan üzerine sefere çıktı. Muhammed Rahim Atalıkla anlaşan Nadir Şah, Muhammed Rahim Atalık'ı Buhara'ya vekili olarak atadı. Ebul Feyz ise makamında kalmasına rağmen yetkileri elinden alındığından hanlığı göstermelik bir hanlıktan öteye geçemedi. Nadir Şah'ın ölümünden sonra kendi başına hareket etmeye başlayan Muhammed Rahim Atalık, 1747 yılında Ebul Feyz'i öldürterek yönetimi tamamen ele geçirdi. Böylece Buhara'da, Astarhan Hanedanlığı'ndan sonra yönetimi Mangıt Hanedanlığı ele geçirdi (Alpargu, 2000: 567). Nadir Şah'ın ölümüne kadar ona bağlı olan Muhammed Rahim Atalık, gerek Ebul Feyz'in hayatta olduğu zamanlarda gerekse onun ölümüyle yerine geçirdiği oğlu dönemlerinde Osmanlıyla her hangi bir münasebette bulunmadı. Zira Nadir Şah'ın Buhara valisi olan Muhammed Rahim'in tersi bir eylem içerisine girmesi tabii ki beklenilemezdi. Osmanlı Devleti'nin, 1743 yılında çıktığı İran seferinin nedenlerinden biri de İran'ın Türkistan bölgesindeki hâkimiyetini kırmaktı (Uzunçarşılı, tarihsiz: 309–310).

Ebul Feyz'i öldürterek yönetime tamamen hâkim olan Muhammed Rahim Atalıkla birlikte Buhara'da, Mangıt Hanedanlığı dönemi başladı. Daha öncede söylediğimiz gibi Nadir Şah'ın vekili olarak görev yapan Muhammed Rahim zamanında Osmanlı- Özbek ilişkilerinde bir duraklama görülür. 1747 yılında Nadir Şah'ın ölümüyle Buhara, İran etkisinden kurtuldu. Nadir Şah'ın baskısından kurtulan

Muhammed Rahim Atalık, 1748 yılından itibaren yönetimde tek söz sahibi oldu. 1758 yılında Muhammed Rahim'in vefatıyla Buhara tahtına Ebul Gazi Bahadır Han (1758–1785) geçti. Danyal lakabıyla tanınan Ebul Gazi, Divan Beyi yaptığı köle asıllı Devlet'in, kötü yönetimi sonucu halk üzerindeki etkisini kaybetti. Ülke karışıklığa sürüklenince Ebul Gazi Bahadır Han, Osmanlı Devleti'nden yardım istemek zorunda kaldı. Her ne kadar Avrupa Devletleri karşısında güçsüz bir Osmanlı var ise de Türkistan Hanlıkları gözünde Osmanlı Devleti hala İslam âleminin koruyucusuydu.

Ebul Gazi, Osmanlı Devleti'ne yazdığı namede:

“...Bizim arzu ve temennimiz odur ki, sizin hizmetinizde bulunalım. Fakat yolun uzaklığı dolayısıyla bu maksadı gerçekleştirememekle beraber size gerekli bağlılığı ve itaati devam ettirmekteyiz. “Her ne kadar huzurunuzdan uzak isem de size dua etmekle meşgulüm” sözü üzereyim. Zira bu Türkistan ülkesinin şehirleri size bağlanmış durumdadırlar. Size itaat üzere ve bağlı olan bu memleketten ve duacınızın evlatlarından ve ahfadından merhametinizi ve yardımınızı esirgemeyiniz ki onlarda yüksek şefaatinizin güneş misali olan nuru ile bezensinler. İslam diyarının bir tarafında dinsiz ve imansız Çerhob cemaati bulunmaktadır. Bunlar Çin-i Maçin bölgesinde oturmaktadırlar. Oranın tabilerinden bazıları Türkistan'a yakın olduklarından bunlar ile bazı Özbekiler hoş olmayan davranışlarda bulunmakta, kendilerine tembihlerde bulunup te'dipleri cihetine gidildiği zamanlarda ise yukarıda adı geçen Çernob keferesi ile işbirliği etmektedirler. Bu Türkistan vilayetini sizlere bağlı bir ülke bilmekteyiz. Bu itibarla zamanımızın halifesi olan Zatı Şahanenizden bir nişan-ı şerifle hattı hümayun gönderilirse biz bunu kafirlerle işbirliği eden kimselere karşı bir hüküm-i şerif olarak gösterip onlarla ve muharebeye başlar ve gaza sevabına girmiş oluruz...” (Saray, 1984: 19-20) diyerek Osmanlı Devleti'nin asi Özbek kabilelerine karşı yardım etmesini rica etmektedir.

Bu nameye nasıl bir cevap verildiğine dair name-i Hümayun Defterlerinde her hangi bir kayıt bulunmamaktadır.

XVIII. asrın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'ni ve Türkistan'ı yakından ilgilendiren gelişmeler oldu. Avusturya ve Rusya, Osmanlı himayesindeki Lehistan topraklarını paylaşmak için anlaşdılar. Bu paylaşım planı, Osmanlı Devleti'nin Lehistan'la yaptığı anlaşmaya ters düştüğünden Osmanlı, 1768'de Rusya'ya ve Avusturya'ya savaş ilan etti. Ancak iki cephede savaşmak zorunda kalan Osmanlı, çok büyük kayıplar verdiği Küçük Kaynarca Antlaşmasını imzalamak zorunda kaldı (1774) (Uzançarşılı, tarihsiz: 422–25). Bu anlaşmayla Kırım'ı Ruslara terk eden Osmanlı Devleti ilk kez halkı Müslüman olan bir yeri kaybetti. Bu durumu kabullenmek istemeyen Osmanlı, Kırım'ı geri almak için Rusya ile savaşmak zorunda kaldı. Bu amaçla hareket eden Osmanlı, önceden de müttefiki olan Türkistan Hanlıklarına yöneldi. Osmanlı Devleti, Rusya'nın Küçük Kaynarca Antlaşmasının şartlarını çiğneyerek 1784'te Kırım'ı tamamen ilhak etmesiyle Türkistan Han'ına yazdığı name ile Rusya'ya karşı birlikte hareket edilmesini rica etmektedir.

Osmanlı padişahı I. Abdülhamid 1777 yılında Seyyid Ebul Gazi Han'a gönderdiği namede:

“... Devlet-i Aliyyemiz batıdan ve kuzeyden kafirler ile çevrilidir. Beş yüz seneye dayanan hükümdarlığımızda amacımız Allah'ın adını yükseltmek ve Allah tarafından verilen mükâfatları ve onun rızasını kazanmak ve gaza ve cihat yapmaktır. “Bütün müminler kardeştir” manası üzere, hem din kardeşi hem de aramızda yakın muhabbetleri olduğundan başka Maveraünnehir'de hükmü geçen kahraman geçmişle vasıflanmış ata ve “mekanı cennet olsun” yüce ecdadımız arasında mektuplar gidip gelmiştir. Buhara ve Semerkand ve Belh civarında medfun büyüklerimiz ki devrin ileri

gelenlerinin ekserisi bu handan neşet etmişlerdir. Ulu atamız Ebul Feth vel Magazi Sultan Muhammed Han Gazi hazretlerinin ve diğerlerinin kâfirler ile mülakatlarında bunların yanlış yolda olduklarını bilen şeyhler ve ulemaların hak yolunda gazaya gitme rüsumuna riayet etmeleri gerekir iken “Mekânı cennet olsun” merhum Subhan Kulu Han zamanlarından beri Müslümanlar arasında fesada neden olan, Şii mezhebinin ifrada kaçan koluna mensup İran ülkesi ile Devlet-i Aliyyemiz ile savaşlar yapılmaktadır. Bu savaşlar ecdadımız zamanından beri aramızda olan dostluğun kesilmesine neden olmuştur. 1188 senesinde Rusya çaricesine sefaretle gönderilen elçimiz Esseyid Abdulkerim Paşa’ya verilen takrirden Rusyalı ile yapılan görüşmede Buhara tarafından gelerek hac farızalarını yerine getirip saadetimizden memleketlerine dönen hacılara Rusya memleketinde mani olunmaması hususunda Rusya elçisine arz edilmesini, tarafınızdan Asitaneye gelen elçiniz Molla Muhammed Bedi’ Paşanın Sadr-ı Azam’a bu durumu takrir ettikten sonra atalarımız arasında zahir olan karşılıklı ilişkilerin devamı ve kuvvetlendirilmesi fikrinde olduğunuzu belirtmiştir. (Muhammed Bedi’nin takririne uyularak Rusya’ya bunu söylediklerimi yaz) iki devlet arasındaki muhabbet ve samimiyete binaen topraklarımızda meskun ulema ve şeyhler ve halk ve asker ve Buhara ile Rus memleketi arasında yerleşmiş olan Kazak Hanları ve Kırgız halkı ve diğer ümmeti Muhammed’in gaza ve cihada teşvik edilmesini bekliyoruz. Eskiden beri süre gelen dostluğa dayanılarak bu name-i hümayun gönderilmiştir. Gaza ve cihad “rasihatül usul-ü şeriat-ı nebeviye ali sahibna efzelit tahiyenin” hadisine mebni bütün Müslümanlara vacip olup, iki tarafın irtibatını sağlamak için hareket edilmeli ve askerimizin zaferi için bizzat Buhara ve Büyük Çöl ve Türkistan havalisindeki meskun halkı ilayı kelimetullah için yüreklendirmelerini bekliyoruz (Temmuz 1777)(Name-i Hümayun Defteri, nr.9, 91–92).

Rusya üzerine sefere çıkan Osmanlı Padişahı, Buhara Han’ı Ebul Gazi’ye gönderdiği namede ataları zamanından beri süregelen dostluktan bahsederek iki devlet arasında nifaka sebep olan Şii İran’a karşı savaşlar yapıldığını ve bu savaşların iki ülke arasındaki muhabbeti olumsuz etkilediğinden bahsetmekteydi. 1188 (1774) (Küçük Kaynarca) Antlaşmasında Çariçe’ye gönderilen Osmanlı elçisine, Türkistan tarafından gönderilen hacılara karışılmaması hususundaki dileklerinin yerine getirilerek durumun Rusya’ya bildirildiği söylendi. İki devlet arasındaki eskiden beri süregelen muhabbet ve samimiyete binaen Rusya ile yapılacak savaşta, Buhara ve etrafında meskûn Kazak, Kırgız ve Büyük Çöl halkının Osmanlı’nın yanında bulunmasının bütün Müslümanlar üzerine farz olduğunu hatırlatılarak bu konuda halkların yüreklendirilmesi istenmektedir.

Bu nameye Ebul Gazi Hanın cevap verip vermediğini bilmiyoruz zira Name-i Hümayun defterlerinde bununla ilgili bir kayıt bulunmamaktadır.

I. Abdülhamid (1774–1789)’in 1786 yılında Buhara Hanı Ebul Gazi Han’a gönderdiği namede Rusyalıların yapılan anlaşma şartlarına uymayan tavırlar içine girdiklerini söyleyerek;

“Ruslar “Yuridune en yutfe’u nurallahi” (Allah’ın nurunu söndürme) nassı kerimi üzere İslam ahalisini tamamen ortadan kaldırmak istemektedirler. Rusyalı, Devlet-i Aliyye ile 1188’de imzaladığı antlaşma şartlarına yapıldığı andan itibaren uymadığı gibi Devlet-i Aliyye’ye komşu hudutlara Marşal Potemkin komutasında asker sevk etmiştir. Rusyalıların bu tedarikine karşı Devlet-i Aliyyemizde bu harekete mukabele olmak üzere serhadlara asker ve mühimmat ve gaza ile cihat için gerekli olan levazimat gönderilmiştir. Bu hazırlıklardan anlaşıldığı üzere iki taraf arasında vuruşma kuvvetli ihtimaldir. Bizim dileğimiz Devlet-i Aliyye ile Rusyalı arasında cenk olduğu taktirde, ülkenizdeki ulema ve şeyhlerin halkı ve askeri bu savaşa iştirak etmeleri

hususunda yardımlarını temin etmek ve Buhara ve Rus memleketi arasında oturan Kazak Hanları ve Kırgız Halkı ve diğer Müslüman ahalinin Rus memleketine taraf taraf saldırmaları ile din düşmanlarına mümkün olduğu kadar hasar verilmesi bundan önceki namemizde belirtilmiştir. Şimdi Rusyalının Devlet-i Aliyyemiz'e hıyaneti aleni olduğundan taraf-ı Saltanat-ı Seniyyemiz'den Rusya'ya sefer açılması şer' en gerekli olduğu hususunda ulemanın ittifakıyla fetva alınmıştır. Asitane-i Saadetimizde bulunan Rus elçisi bütün külliyesiyle kat' edilmiştir ve serhadlardaki askerlerimiz taraf taraf düşman diyarına hücumla "katilu müşrikin kaffeten kema yukatiluneküm kaffe" nass-ı üzere harekete geçmiştir. Aynı zamanda Ümmet-i Muhammed'den birçokları savaşa iştirak etmiştir. Bütün bu Ümmet-i Muhammed'e bizzat Sadr-ı Azam, kapıkulu ve devlet ricalinin önde gelenleri cihat farizasını yerine getirmek için düşman üzerine harekete geçmiş olmalarıyla beraber bu yolda bütün sefaletle sabır gösterirler. "netezu billâh ve cahidu sebilillah emr zul celaline" imtisalen o taraflardan da Rusyalı üzerine Müslümanların gaza ve cihada katılmalarını teşvik ediniz. Ecdadlarımız tarafından destur edilen "Müslüman müslümanın kardeşidir" mazmunu üzere o taraflardan da Rusyalı üzerine Müslümanları gaza ve cihada teşvik ediniz. Bu Name-i Hümayun bütün Ümmet-i Muhammed'e ve Müslüman tatarlara gönderilmiş ve din düşmanlarına karşı hepsi kardeş kılınmıştır. İnşallahu teala bundan sonra bütün hilafeti erkanın bağlılığı hasıl olur ve askerimize zafer nasip olur. Devlet-i Aliyyemiz ve Turan ülkesi hakimi arasında birlik ve beraberlik mevcut olduğu için iki tarafın birbirine yardımı tabi görülerek, sizin tarafınızdan Mosko diyarına hücum edilerek, memleketi yağmalanarak cihat ve gaza farizasının yerine getirilmesini dileriz ve taraf-ı saltanat-ı seniyyemizden Mosko üzerine harp açıldığı zaman sizde Buhara ve çevresinde sakin bulunan ulema ve şeyhlerden İslam için halkı cihada çağırılmalarını sağlayınız ve bir taraftan da Taşkend ve munasip diğer mahallerden kabileleri ve aşiretleri İslamın zaferi için gaza ve cihada teşvik ederek Rusya hududuna sevk ederek Allah'ın adını yükseltmek üzere gaza ve cihada gönderilmesini sizlerden beklemekteyiz" (Name-i Hümayun Defteri, nr.9, 220–221). 1777 yılında gönderilen name ile aynı içeriğe sahip bu namede de Osmanlı Padişahı, Ebul Gazi'den Buhara ve etrafındaki halkların Ruslara karşı yapılacak olan savaş için teşvik edilmesini rica etmektedir.

Osmanlı Padişahı tarafından gönderilen bu namenin bir sureti de 9 numaralı Name-i Hümayun Defterinin 195–196 sayfasında kaydedilmiştir. Ancak bu nüshada bazı farklılıklarla bulunmaktadır:

"1188 senesinde Devlet-i Aliyyemiz ile Rusyalı arasında sulh akdedildikten hemen sonra Ruslar, antlaşma şartlarına uymayarak aleyhimizde çeşitli faaliyetlere girişmiş ve devletimizi rahatsız etmeye başlamışlardır. Fakat biz, sulhun bozulmaması için uzun zaman onların bu faaliyetlerine katlandık. Ne var ki Moskovlu bununla da yetinmeyerek, Mareşal Potemkin kumandasında kalabalık bir orduyu hudutlarımıza sevkettiğini öğrenmiş bulunuyoruz. Meseleyi çıkırından çıkarmamak için biz buna misli ile mukabele etmedik. Ruslar saldırmadıkça hiçbir mukabelede bulunulmamasını için kumandanlarımıza emir verdik. Lakin her iki tarafın bu yoldaki hazırlıkları artmakta olduğundan ve durum bir mücadeleyi zaruri hale getirmek üzere bulunduğundan, inşallah bu defa Cenab-ı Hak zaferi İslam tarafına nasip eyler ümidindeyiz. Onların ne zaman harekete geçecekleri malum değil ise de her halde ilk fırsatta din düşmanlığını ortaya koyacakları ve ansızın savaşa girişecekleri bedihi bulunduğundan o zaman derhal mukabeleye geçileceği malumdur. Sizlerle aramızdaki mesafenin uzaklığı dolayısıyla savaşa başlanıldığı haberinin bildirilmesi uzun zaman alacağı için ülkenizdeki ulemayı ve şeyhlerin, halkı ve askeri teşvik hususunda yardımlarını temin edip, bilhassa Buhara ve Rus memleketi arasında oturan Kazak Hanları ve Kırgız halkı gibi Müslüman ahali

reislerini Rus ülkelerine yer yer hücum sevk edip din düşmanlarına mümkün olduğu kadar zarar verdirme yoluyla gaza ve cihad sevabını kazanmalarını sağlayınız. Bu hususta mektubumuz tarafınıza gönderilen elçimizle sizlere sunulmuştur... Devlet-i Aliyyemiz ile Turan ülkesi hâkimi arasında birlik ve beraberlik mevcut olduğundan iki tarafın birbirine yardımı tabi görülerek sizin tarafımızdan casuslar vasıtasıyla Rusyalının hal ve harekâtı hakkında istihbarat yapılmasını ve Devlet-i Aliyyemiz hakkında onların ne düşündüklerinin ortaya konmasını beklemekteyiz Rusyalının devletimize karşı fiilen düşmanlığa giriştikleri sizce de malum olmakla birlikte, durum bütün açıklığı ile size bildirilmeden önce dahi hemen Buhara ve etrafındaki din adamlarını, şeyhleri ve dervişleri her tarafa sevk edip İslam bayrağının galibiyeti için hayır dua ve halkı teşvik etmelerini, bir taraftan da Deşt-i Kebir ve Türkistan bölgelerinde oturan hamiyetli ve şeci kabilelerden ve diğer İslama zafer kazandıracak olan askerlerden Rusya hudutlarına sevk edilerek Allah'ın adını yükseltmek üzere gaza ve cihada gönderilmelerini sizlerden beklemekteyiz..." (Name-i Hümayun Defteri, nr.9: 195–196)

Ebul Gazi'nin yardım isteyen namesini çok da önemsemeyen Osmanlı, Rusya ile giriştiği savaşta müttefik olarak kendine Türkistan Hanlıklarını seçti. Zira Avrupa Devletleri'nin tamamı ve hatta sonraki dönemlerde Balkanlarda Osmanlı Devleti'ne bağlı halklar da Osmanlı'ya karşı cephe aldı. 1784 yılında Rusya'nın Kırım'ı tamamen ilhak etmesini hazmedemeyen Osmanlı bu durum karşısında Rusya'ya savaş ilan etti. Ancak savaşın ilerleyen safhalarında Ruslar karşısında yalnız başına bir şey yapamayacağını anlayan Osmanlı Devleti yanında müttefik olabilecek sadece Türkistan Hanlıklarını görmekteydi. Bu amaçla 1786 yılında Buhara Hanı Ebul Gazi'ye bir name gönderen Osmanlı padişahı ortak düşman olarak nitelendirdiği Rusya'ya karşı Türkistan tarafından ikinci bir cephenin açılmasını istemekteydi. Bu sırada Buhara tam bir karışıklık içindeydi. Osmanlı padişahının Namesi Buhara'ya ulaştığında Ebul Gazi Han son günlerini yaşıyor ve ülke karışıklık içindeydi. Yönetim Ebul Gazi'nin Atalığı Muhammed Masum'un elindeydi. Osmanlı Padişahı'nın Rusya'ya karşı o bölge halklarının da harekete geçmesini isteyen namesi Buhara ileri gelenleri tarafından hoş karşılanmadı. Muhammed Masum'un sonradan gönderdiği namelerden de anlaşılacağı üzere yöre halkının temel geçim kaynağını oluşturan ticaret büyük ölçüde Rusya ile yapıyordu. Bir savaşa girilmesi demek bu gelir kapısının tamamen kapanması anlamına geliyordu. Bunun dışında Osmanlı Devleti'nin aldığı sürekli yenilgiler de Buharalıların savaşa girmekte tereddüt göstermelerine neden oluyordu. Zira Osmanlı savaşta yenilirse kendilerini Ruslara karşı koruyacak hiçbir güç bulunmamaktaydı. Ancak İslam halifesinin bu isteğini aleni olarak reddetmekten imtina eden Buharalılar "Bizler bir alay dervişan duacılarız. Moskov gibi kuvvetli bir hasım ile top ve cephanesiz mücadele olunmaz... Moskov hududunda olan Ser kalesi nam harabe kalemiz tamire muhtaçtır, bu vechile hizmet olunursa askerimiz bi-haddi payandır... Bizim asıl düşmanımız Acem ü rafizidir, onlar üzerine seferimiz mukarrer olmuştur" diyerek savaştan çekindiklerini ve Rusya ile savaşa istekli olmadıklarını dile getiriyorlardı. Bunun üzerine Osmanlı elçisi, düşmanın Rusya olduğunu bildirerek İran'la her hangi bir savaşlarının bulunmadığını söyleyerek Buhara'dan ayrıldı (Saray, 1984: 21).

Seyyid Ebul Gazi'nin ölümünden sonra Buhara tahtına Muhammed Masum Han (1785–1800) geçti. 1787–1792 Osmanlı-Rus Savaşında batıda aradığı müttefiki bulamayan Osmanlı Padişahı yine kendi din kardeşi olan Buhara Hanı'na gönderdiği namede, Rusya'ya karşı harbe giriştiklerini bildirerek Moskovluya karşı saldırılmasını rica etti (Saray, 1984: 22)

Osmanlı Padişahının 1786'da Ruslara karşı halkı gaza ve cihada teşvik etmesini rica ettiği nameye Muhammed Masum'un cevabi namesi 1787 yılında elçisi Muhammed Bedi aracılığıyla geldi:

“Bundan evvel gönderilen name-i hümayun 1202 (1787/8)'de geldi. O zaman babamın vefat etmesi dolayısıyla gayet üzgündüm. Gelen mektup bizlere kuvvet verdi. Bu defa ikinci bir name-i şahaneleri geldi. Bu mektupta 1188 (1774)'de Rusya ile barış yapılmış iken Rusların bu defa muahedeyi bozdukları beyan buyrularak bizim tarafımızda bulunan bütün ileri gelenlerin ve bütün Müslüman halkın dinimizin zafere ulaşması için çalışmaları ferman buyrulmuştur. Biz de bu fermana uyararak üzerimize düşeni yapmaktayız. Çünkü Devlet-i aliye için dua etmek bütün İslam alemi için vaciptir. Aynı zamanda Maverünnehir'de oturan halkın özellikle Maverünnehir ile Rusya arasındaki büyük çölde oturan Kazak ve Kırgız ve diğer toplulukların Moskova ile savaşa girişmeleri için buyrulan yüksek emirlerinize göre düşmana karşı savaşmaları için o taraflarda bulunan Hanlara ve kabile reislerine elçiler ve emirler gönderdim. Kâfirler ile savaşmak her Müslüman'a farz olduğundan kendimde bizzat gidip Allah yolunda canımı feda etmek istedim ancak ne yapalım ki bütün arzulara ulaşmak dünyaya değil ahirete mahsustur. Her halde duymuşsunuzdur, dört tarafımız küfür ehli olan Özbekiye taifesi olup, kendileriyle beynimiz hoş olmayıp, bilhassa üç dört kabile bize muhalefet ederler. Onların fitnelerini teskin etmekle uğraşmamız cihad ile meşgul olmaya fırsat vermemiştir. Bunu dahi bilgilerinize arz ediyorum. Adı geçen kabilelerde nizam olmadığından tahmin ediyorum ki düşman ile muharebeye ve mallarını talan için emrimize itaat ederler. Ancak kimseye müdahale etmeyin, kimsenin malını almayın veya aldığınız geri verin desem kabul etmezler. Özbek ve Kazak taifelerinin ihtilale iştirakları bu vech üzeredir. Allah'ın yardımıyla Özbekler bize karşı korumayı bırakarak bize itaat ederlerse Zat-ı şahanelerinize hizmet için canımı feda ederim. Ayrıca Name-i Hümayununuz tarafımıza gelinceye kadar bu diyarın halkı, tüccarı ve Kazakların büyük çoğunluğu alışverişlerini Rusyalılarla yapmakta olup, Devlet-i Aliyye'nin emriyle kâfir Moskova ile savaşmaya memur edildiklerinden dolayı Rusyalılarla bu tür münasebetleri kesilir. Eğer Devlet-i Aliye Moskova ile bir anlaşma yapmaya karar verirse kâfirlerin bu taraflara taarruz etmemeleri için bu diyarın ahalisini dahi sulha dâhil ediniz. Zira uzak ve yakın bütün İslam ahalisi Devlet-i Aliyyenin sayesinde huzur ve asayiş ümid ederler (Name-i Hümayun Defteri, nr.4, 4-5 bu belge 9-228-229 ve 9-241 ile aynı.). Buhara Hanı, Osmanlı Padişahı'nın Rusya'ya karşı savaşına iştirak etmenin her Müslüman'a farz olduğunu belirterek kendi içlerindeki karışıklıktan bahisle bazı Özbek kabilelerinin isyan halinde bulduklarını ve kendisinin de bu asilerle meşgul olduğunu bildiriyordu. Bu kabileleri itaat altına alarak Rusya üzerine talan maksadıyla gönderilebileceğini ancak daha sonrasında Rusya ile bir anlaşma vuku bulursa bu kabilelerin aldıkları malları asla geri vermeyeceklerini bildiriyordu. Ayrıca Rusya ile yapılan ticaretten bahsederek her hangi bir barış yapıldığı takdirde Ruslara karşı yalnız kalacaklarını ve Ruslar karşısında hiçbir şanslarının olmadığını ancak bir barış antlaşması imzalanması halinde kendilerinin de bu antlaşmaya dâhil edilmelerini istemekteydiler.

Buhara hâkimi sadarete gönderdiği namesinde ise, Padişaha arz ettiği hususların dışında şunlara yer vermekteydi;

“Eskiden beri bu memleketlerin padişahı Cengiz soyundan gelenler idi. Ancak Rafizî Nadir Şah tarafından yenilgiye uğratıldılar, devlet erkânından bir çoğu zillate düşüp hakaret gördü ve rezil kimseler makam sahibi oldu. Hatta o zaman akrabamızdan olan Muhammed Rahim Han'a emr olunmuş ki hükümdar olan Ebul Feyz'i hükümetten indirsin ve yerine ve yerine hanedanına zarar gelmemesi için bir yabancı han olmayıp

yine Ebul Feyz'in evladından birini padişah yapsın. Böylece yerine geçen oğlu şeytana uyarak o zatı şehit etmiş ve bozguncuların nifakıyla hanın yedi oğlunu daha şehit etmiştir. Sonra kendisinin Abdülmümin ve Lütfullah Sultan isminde iki oğlu kalmıştır ancak az sonrada yukarıda zikredilen Muhammed Rahim Han'da bu ikisini şehit etmiştir. Daha sonra Muhammed Rahim'de vefat edince bir müddet Nadir Şah gibi soyu sopu belli olmayan birisi padişah olup hutbeyi kendi namına okutmuş ve sikkeyi kendi namına bastırmıştır sonra o dahi şehit olunca Amek Han gibi çok yüksek vasıflı bir kimse bütün vezir ve emirlerin kendine rıza göstermesiyle adı geçen kişi padişahlığa gelmiştir. Onun vefatından sonra biz her ne kadar emirlik ve hükümetten geri durmak istesek de zaruret karşısında onun yerine geçtik ve bize her halinde kendinden memnun olduğum birini kumandan ve vezir ettiler. Hak Teala bizim şükürümüzü yerine getiremememize rağmen ihsanını bizim üzerimizden eksik etmemiştir. Buhara diyarı ilmi, tasavvufu ve salih adamları çok olan bir memleket olup hatta halkının çoğu Sünni mezhebindedir. Ancak hali hazırda Kazaklar içinde sultanlar vardır ki kendilerinin Cengiz evladından olduğunu iddia ederler, onlardan birini padişahlığa seçsem din ve dünyanın kadrini bilmezler ve bura halkı perişan olur ve halk onları kabulde etmez. Ve hiçbir zaman Maverünnehir'e onlardan padişah olmuş olan yoktur. Sizden rica ederim ki Padişah Hazretlerinin hoş bir vakitlerinde bu maruzatımı ve Turan memleketinin durumunu izah buyurup ilmi ve dini bütün ve dirayet sahibi bir şehzadeyi yirmi bin askerle Turan'a padişah olarak gönderirlerse bende hutbeyi onun adına okutur ve sikkeyi onun adına bastırırım ve eğer şehzade olmazsa Şam'da ve Mısır'da ve Irak'ta olan vezirleriniz evsafında bir vezir göndersinler. Onu dahi canı gönülden kabul ederiz. Bu iki durumdan biri Turan ahalisinin bahtsızlığı yüzünden mümkün olmazsa Rum ile aradaki mesafenin uzaklığı düşünülerek Turan ahalisinin padişaha ve halifeye itaat etmeyeceği düşüncesi akla gelebilir, ancak siz İstanbul'da vezirlik işleriyle nasıl meşgul iseniz, biz de burada padişahın dostuna dost düşmanına düşman olup onun rızasını kendi isteğimizden üstün tutmak ve kendimizi padişah kullarından saymaktayız. Gerek Şevketli Padişah Hazretlerine arizamızda ve gerek size gönderdiğimiz mektubumuzda Halifeyi Ruy-ı Zemin Hazretlerine 'doğu ve batının sultanı' tabir olunmuştur. İnşallahu Teala doğuya mensup olan Turan ahalisi dahi Padişah Hazretlerine bağlılıklarını ve hizmetkârlıklarını ortaya koydukları zaman gerçekten doğu ve batı sultanlığına sadık olurlar. Bizim memleketimiz halife memleketine nispetle köylük gibi olduğundan bu mektubumuzda eksik ve noksan ihtimali olduğundan kusurumuz afv ola. Her husus mektubu getiren Hacı Muhammed Bedi'in tahririne havale olunmuştur. (Name-i Hümayun Defteri, nr.4: 3-4) Ebul-Gazi Han, İran işgali sırasında Buhara tahtında olan değişikliklerden bahsederek Osmanlı Devleti'nden buraların yönetimi için bir şehzade veya ümeradan bir devlet adamını göndermesini rica etmektedir. Bu durumda Buhara etrafında isyan halinde bulunan kabilelerinde isyanlarının önleneceğini bildiren Ebul-Gazi Osmanlı padişahına bağlılığımı arz etti.

Yine 4 numaralı name-i hümayun defterinin 1-2. sayfasında bulunan Muhammed Bedi'nin tahririnde ise Buhara'nın durumunu arz ettikten sonra:

"Bizler Buhara'dan çıkalı 17 ay oldu. Mosko memleketi ve Acem ile husumet olduğundan doğru yollardan gelemeyip çeşitli mahallerden dolaşarak ve nice meşakkate uğrayarak "felillah-ül hamd vel menna" huzurunza gelebildim. Ben Buhara'dan çıkmadan 5-10 gün önce Taraf-ı Devlet-i Aliyyeniz'den Hanımıza gönderilen Name-i Hümayun ulaşmış olup Mosko keferesinin barış şartlarını bozmasıyla açılan sefere mugayir fetva ile Mosko memleketi üzerine muharebe kapıları açılmış olup, Hanımız derhal memleketinde sakin ahaliye ve Mosko memleketiyle hudut komşusu olan Kırgız Tatarlarına ve Kazak Hanlarına sefirler göndererek Müslümanların halifesi Osmanlı

padişahının Mosko ile seferi var imiş, küffar ile muharebe ve cihad biz Müslümanlar üzerine farz kılınmıştır. İcinizde ne kadar Moskolü tüccarı var ise cümlesini tard ve def ediniz ve daha sonra Moskovlunun oradan karşılamaya mecbur olduğu bargir, koyun ve yapağı ve diğer emtiayı ve eşyayı vermeyiniz ve onlarla ticareti tamamen kesiniz ve her taraftan ülke ve mallarına saldırarak eşyalarını yağmalayınız...” diye bu taraf hanlarına nameler gönderdi.

Elçi, Kazak ve Kırgızların Moskova’ya karşı savaşmalarını sağlayacaklarını ancak Devlet-i Aliyye’nin Rusya ile her hangi bir anlaşma yapması durumunda bu kabilelerin aldıklarının geri verilmesini istenmemesini zira bunun mümkün olmayacağını söyledikten sonra:

“Devlet-i Aliyye müsalahaya rağbet buyurduklarında müsalahaya Buhara Hanı dahi beraber olması şart kılınmasını hanımız rica eyledi. Ben müsalaha mukadder oluncaya kadar şevket-i kararda ikamete memurum. Ancak ben Buhara’dan ayrıldıktan sonra o taraflarda neler olduğunu bilemem. Buhara Hanı harbin gidişatından ve bu tarafların ahvalinden haberdar edilmelidir ki onlarda ona göre hareket etsinler. Devlet-i aliyyenin şu anda Mosko ile cihad ve gaza yaptığını adı geçen hanımız bilmektedir ve o dahi ona göre hareket etmektedir. Ancak şu anda Devlet-i Aliyye ile Moskolü arasında işler ne suretde olduğunu bilemediğinden tereddüt içerisinde. Savaşın gidişatı ve Devlet-i Aliyyenin durumu hakkında münasip bir yolla name gönderilmesini buyurmak lazımdır. Bundan başka adı geçen hana Devlet-i Aliyyenin durumunu bildiren bir name gönderilmesi o tarafların külli vücuh takviyesine ve inşallahu teala düşmanı kahretmesine moralmen yardımcı olacaktır. Bu taraftan bir elçi gönderildiği takdirde o sefir önce Bağdat’a varıp o taraftan tüccar heyetiyle Acem içinden Buhara hududuna dâhil ve ondan yirmi, yirmi beş gün sonrada adı geçen hanın hakim olduğu büyük çöle dahil olur. Bu taraftan gidenlere acem taarruz etmez onların taarruzu Buhara tarafından gelenlerdir. Bu şekilde gidecek sefir bu taraftan Bağdat’a kaç günde varabilir ise Bağdat’tan dahi yirmi gün sonra İran’a dâhil ve ondan yirmi, yirmi beş gün sonrada Büyük Çöl’e vasıl olur. Bu yolla sefir gönderilmesi daha güvenlidir. Zira Bağdat’tan Buhara’ya her sene otuzar kırkar tüccar heyeti gelir. Eğer Devlet-i Aliye sefirine İran tarafından her hangi bir taarruz olur ise zikrettiğim yol üzerinden tüccar kılığında gidilebilir. Bundan sonra bu yol üzerinden Hanı müşarü ileyhe name gönderilerek durum kendisine bildirilmeli ve o taraf hal ve keyfiyeti de Saltanat-ı Aliye tarafından öğrenilmelidir. İki taraf arasında kihaberleşme Bağdat tarafından olamayacağından dolayı benim zannıma göre bu taraftan Anapaya oradan Dağıstan’a ve Dağıstan üzerinden Demir Kapıya oradan da Ejderham Canibinden Buhara’ya gönderilmesi ve Buhara’dan dahi bu yolla muhaberatin sağlanması mümkündür. Bu durum müzakere ve mülhaza buyrulsun...” (Name-i Hümayun Defteri, nr.4: 1-2).

Buhara Hanının elçisi Muhammed Bedi, Osmanlı Devleti ile Buhara arasındaki İran’ın zaman zaman elçiler ve ticaret kervanlarına saldırmasından dolayı iki taraf arasındaki haberleşme için kullanılan yolun değiştirilerek bundan sonra Bağdat- Anapa- Dağıstan- Demir Kapı – Ejderhan ve Buhara yolunun takip edilmesini istedi. Aynı zamanda Osmanlı Devleti yanında savaşa giren Buhara ve ona bağlı Kazak ve Kırgız cemaatlerinin Rusya ile yapılacak barış antlaşmasına dâhil edilmesini rica etti. Ayrıca Buhara Hanı’nın savaşın gidişatı hakkında bilgilendirilmesi gerektiğini dile getirdi. Bu sırada I. Abdülhamid vefat etti ve yerine III. Selim (1789-1807) geçti. Osmanlı Padişahı III. Selim, Muhammed Bedi’nin Buhara Hanı’na bilgi verilmesi hususundaki ricasını uygun gördü. Ancak yol hususundaki dileği uygun görülmeyerek haberleşmeyi eskiden olduğu gibi Bağdat üzerinden gerçekleştirmeyi uygun gördü.

III. Selim'in Ekim 1789 yılında Muhammed Masum'a yazdığı cevabi namede ise;

“Sultan Abdülhamid Han zamanında kendisi tarafından Rus galesinin durumuna dair mekanı cennet olsun merhum Seyyid Gazi Han'a gönderilen Name-i Hümayunlarına Elhac Muhammed Bedi' sefaretiyle cevap olarak gelen namede adı geçen Han'ın (Seyyid Gazi Han) vefatıyla iktidarın size miras kaldığını bildirmişsiniz. Merhumun ahirete irtihalleri hazin olmakla sabr ve sükun galip olmuştur. Buhara ve etrafında kâin halk Müslüman olup şimdi âlimler ve şeyhlerden İslamiyet'in galibiyeti için dua ettiklerini ve bize olan bağlılığınızı bildirmişsiniz. Nemçe çasarı dahi Müslümanlar hakkında kötü emelleriyle harekete geçerek 50 seneden beri Devlet-i Aliyyemizle Nemçe arasında olan anlaşmalar ve antları yok sayarak Moskova Çarıçesi ile ittifaken her taraftan memleketimize saldırarak hasar vermişlerdir. Allah'a hamdolsun hücum ettikleri kaleler ve sınırları muhafazayla meşgul mücahitler düşmanı bozguna uğratarak geri çekilmelerini sağladıktan başka, adı geçen Nemçe Çasarı cehennemlik olan kâfirlerden oluşan 100 bin neferlik asker ve 250 top u humbara ile kara şebiş tabir olunan toprak dağ başına götürüldü, etrafına toprağı kazarak hendekler yaptıkları bizzat Sadr-ı Azam ve Serdar-ı Ekremimiz olup o vakit de serasker olarak askerlerin başında bulunan Hasan Paşa tarafından bildirilmiştir. Maiyetinde mevcut Asakir-i Mansure ile acele ve süratle karşılık vererek düşman ordusunun üstüne saldırarak düşmanın firariyle bütün mal ve eşyalarını birçok kadın ve çocuklarını ele geçirmiştir. Önceden beri İslam'a zarar veren Rusyalıların tecavüzane hareketleri ve bu senede Nemçe Çasarının Devlet-i Aliye aleyhindeki hareketlerinden dolayı Rusyalı ve Nemçe Çasarı üzerine ve aynı zamanda hudutları korumak üzere vüzeradan birisi tayin olundu. Bu askerlerden başka Moskova üzerine taraf taraf asker tayin olunup Bağdat ve Fokşan arasında vakı Fokşan kasabasında kaleye kapanmış olan Nemçe ve Moskova keferesinin şeytan suretli insanlar ve maymun cinsinden oluşan iki düşman ordusu üzerlerine gidilmeye karar verilmiş ancak hali perişan olan kâfirler kaleye kapanmış olduklarından burayı ele geçirmek zordur. Aynı zamanda fazla yağmur yağmasından dolayı nehirler taşmış ve İslam askerleri arasında telaş ve vesvese zuhur eylediğinden İslam askeri geri çekilmiştir. Lakin yine de kâfirlerle savaşa kararlıdırlar. Ancak özellikle yönetiminiz altında bulunan Buhara ve etrafındaki kâin aşiretlerin İslam askerlerine katılmaları ve kâfirleri mağlup etmek için bizimle çalışmaları lazımdır. Ve Büyük Çölde kâin Kazak ve Kırgız cemaatleri ve bunlar gibi kabile hanlarına Devlet-i Aliyyemizle Moskova arasında muharebe olduğunu duyurun ve daha sonra onların o taraflardan kafirlerle muharebeye katılmalarını tavsiye, İslam kardeşliğini teşvik ile uyarınız ve tavsiye ediniz. Kudret icrasında dakika kaçırılmamalıdır. Allah'ın lanet ettiği müşrikler Peygamberimiz ahir zaman peygamberi Muhammed Mustafa (SAV)'yı inkar ederler. Batıl dinleri için bu kadar zorluğa dayanmış olan müşrikler, dinimizin mülk ve milletimizin ebedi düşmanı müşrikler batıl dinleri için böyle azimle çalışırlar (ısrar ederler) iken biz hak yol üzere olan gaza ve cihada lazım gelen tedbirleri alıp halkı gazaya teşvik etmeliyiz. Bu uğurda ne vechle selamet hâsıl olur ise birbirimize yardım etmeliyiz. Biz bunun için üzerimize düşen bütün levazımı ifada kusur bulunmayacağını namemizde bildirdik. Tahrir olduğu vechle o taraftan dahi kabileler ve milletler gücü yettiğince sevk edilerek dinimizin düşmanı Rusya ülkesi tahrip edilsin ve memleketi yağma edilerek ganimet alınması için bu namemiz yazılmış ve adı geçen sefir sefaretiyle gönderilmiştir.”(Name-i Hümayun Defteri, nr.4: 7-9.) Bu namede Nemçe (Avusturya) kralının Osmanlıyla yaptığı antlaşmaya uymayarak Rusya ile birlikte Osmanlı Devleti'ne saldırdıklarını ve Osmanlı Devleti'nin bu iki devlet karşısındaki savaşı anlatılmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin XVII. asrın sonlarından itibaren başladığı geri çekilme safhası ve Rusların giderek güçlenmesi Orta Asya devletlerini de endişeye sevk etti ve bu durum karşısında Osmanlı Devleti'nin yenilme ihtimaline karşı barış antlaşmasında kendilerini sağlama almak için Osmanlıyla Rus arasında yapılacak anlaşmaya kendilerinin de dâhil edilmesini istediler. Zira Orta Asya Devletleri, Osmanlı Devleti'nin desteği olmadan Rusya'ya karşı koyamayacaklarının farkındaydılar. Ve Osmanlı Devleti'nin Rusya ile yaptığı savaşta yenilmesi veya her hangi bir nedenden dolayı barış yapması durumunda yalnız kalacakları, Orta Asya'yı ele geçirmek isteyen Rusların emellerini gerçekleştirmek için bulunmaz bir fırsat olacaktı ve Rusya'nın Orta Asya yönünde ilerlemesine (karşısında güçlü bir devlet bulunmadığından zorlanmayacaktı) kolaylık sağlayacaktı. Yine bu namede ilk kez Orta Asya'daki karışıklıkları gidermek amacıyla bir Osmanlı şehzadesinin veya bir eyalet yöneticisinin gönderilmesini talep ettiler. Bu durum Orta Asya Müslümanlarının Osmanlı idaresi altında bulunduğunu gösteriyordu (Saray, 1984: 25). Namede de görüldüğü üzere Osmanlı Devleti, Ruslarla sıkı bir ticaret içerisinde bulunan Orta Asya halklarının Rusya'ya karşı birlikte hareketini sağlamak amacıyla Ruslara karşı birlikte hareket edilmesinden duyulan endişelerini “ Devlet-i Aliyye ile Rusyalı beyninde şan ü şevket-i saltanat-ı seniyyeye layık bir müsalaha vukuunda Buhara tarafından Moskovlu ile muharebe eden tavaifin emniyetleri anlaşmaya dâhil olunacaktır” diye teminat verilerek onların endişeleri giderilmeye çalışılmaktaydı. Ancak Osmanlı Devleti, Kırım'ı yeniden elde etmek için Rusya'ya karşı açtığı savaşa Balkanlara sahip olmak isteyen Avusturya'nın da dâhil olmasıyla savaşın planladığının dışında gelişme göstermesi sonucu, iki cepheye savaşmak zorunda kalan Osmanlı Devleti teknolojik gelişmeleri yakından takip eden bu iki Avrupa Devletinin karşısında gerilemek zorunda kalarak savaştan bir şey elde edemeyeceğini anlayınca sulh teklifinde bulundu. Osmanlı Devleti'nin bulunduğu bu zor durumdan yararlanmak isteyen bu iki devlet Osmanlı Devleti'ni hem maddi hem de manevi olarak sıkıştırdılar. Bunun sonucunda Osmanlı, Orta Asya Hanlıklarına karşı verdiği sözü yerine getiremiyor.

Osmanlı Devleti'nin dış politikadaki gelişmeleri gerektiğince takip edemedi büyük zararlara uğramasına neden oldu. Zira tam da bu sırada Fransa ile Rusya'nın arası açılmaya başladı. Rusya, Fransa işleriyle uğraşmak için zaten Osmanlı'dan talep ettiği tazminattan vazgeçti. Ancak Osmanlı, Kırım gibi halkı Müslüman olan bir yeri kaybetmenin verdiği rahatsızlık ve tazminat meselesi ile çeşitli toprak kayıplarına uğraması acele barış yapmasına neden oldu. Anlaşmada yeni bir pürüz çıkmasını istemeyen Osmanlı Devleti, barış antlaşmasına Buhara'yı dahil etmedi. Ve Osmanlı müttefiki olan Orta Asya kabilelerini Rusya karşısında tamamen kendi talihine terk etti.

Görüldüğü üzere Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları arasındaki münasebetler önce Şii İran'a karşı başladı. Sünni mezhebe mensup olan Türkistan Hanlıkları ve Osmanlı Devleti ortak düşmanları olan İran tehlikesine karşı birlikte hareket ettiler. Özellikle Yavuz Sultan Selim döneminde halifelüğün Osmanlı Devleti'ne geçmesi ile İslam Devletlerinin lideri konumuna yükselen Osmanlı Padişahları, İslam Devletlerinin yardım çağrılarını ellerinden geldiğince cevap vermeye çalıştılar. Bütün gayretlerine rağmen Safevi devletini ortadan kaldırmayan Yavuz Sultan Selim, İran tehlikesinin farkına zamanında varmasına rağmen haleflerinin aynı hassasiyeti göstermeyerek, batı yönünde bir siyaset izlemeleri İran karşısında Türkistan Hanlıklarının yalnız kalmasına neden oldu. İran ise Osmanlı Devleti'nin batı ile ilgilenmesinden yararlanarak Türkistan topraklarına saldırdı. Zaten göçebe kabileler ile mücadeleden yıpranan Türkistan halkları İran için kolay yutulur bir lokma oldu. Safevi Devleti'nin zaman zaman Türkistan'a hâkim olması ve çeşitli nedenlerle bölgeden

çekilmesi Türkistan'da büyük karışıklıklar çıkması neden oldu. Bunun sonucu olarak Türkistan'da XVI. asırdan sonra birçok küçük devlet ortaya çıktı. Birbirleri ile sürekli mücadele halinde olan Buhara, Hive ve Harezmi Hanlıkları kendilerine yönelen Rus tehlikesinin farkına varamadılar.

XVI. asırda topraklarını genişletme çabası içerisine giren Rusya ise batılı devletler ile uğraşmanın güçlüğünü anlayarak yönünü Türkistan'a çevirdi. Asıl amacı sıcak denizlere inmek olan Rusya, bunu iki yolla gerçekleştirebileceğini düşünüyordu. Birincisi İstanbul'u ele geçirerek bütün Anadolu'ya sahip olma ki yeni yeni güç toplayan Rusya, Osmanlı Devleti'nden hala çekiniyordu. Geriye karşısına güçlü hiçbir devletin çıkmayacağı, kendi aralarındaki taht mücadeleleri ile dış dünyadan tamamen soyutlanan Türkistan Hanlıkları üzerinden Hindistan'a ulaşmak kalıyordu. Bunun için harekete geçen Rusya ilk adım olarak Altın Orda Hanlığının bakiyeleri, Kazan ve Astarhan Hanlıklarını işgal ederek Türkistan yönündeki ilk adımını atmış oldu. Osmanlı Devleti'nin gerekli hassasiyeti göstermemesi de Rusya'yı yüreklendirdi. Kısa zamanda Tatar ve Başkırda ölkelerini ele geçiren Rusya XVI. asrın başlarında Türkistan yönünde ilerlemeye başladı. Kazak cüzleri arasındaki mücadele ve Kalmukların Türkistan istilasından da yararlanan Ruslar, Türkistan yönünde kolaylıkla ilerlemeye devam ettiler. 1754 yılında Kırım'ı tamamen ilhak etmesiyle, Türkistan yönündeki hareketine daha da hız veren Rusya, Kafkasya'daki Hıristiyan halkı da Osmanlı ve Türkistan Hanlıklarına karşı kışkırtmayı başardı. Kırım'ın kaybedilmesi demek, Karadeniz'in kapılarının Ruslara açılması anlamına geliyordu. Kırım'ın alınmasıyla birlikte Ruslar Osmanlı Devleti'ni hem Karadeniz'de hem de Kafkaslar üzerinden sıkıştırmaya başladı. Aynı zamanda Türkistan'a karşı girişilecek harekâtlarda Rusya yeni bir üs elde etmiş oldu. Osmanlı Devleti ise halkı Müslüman olan bir yeri kaybettiğinden bunu hazmedemeyerek Kırım'ı geri almak için 1787 yılında Rusya ya savaş ilan etti. Kendisine müttefik arayışına giren Osmanlı, batılı devletlerden aradığı desteği bulamayınca Türkistan Hanlıklarına yöneldi. Osmanlı Devleti Rusya'ya karşı Müslüman Türkistan hanlıklarını gaza ve cihada davet ederek Rusya karşısında kendine müttefik arayışına girdi. Osmanlı Devleti'nin bu teklifi Buhara Hanı tarafından olumlu karşılandı. Rusya, Osmanlı Devleti için olduğu kadar Türkistan Hanlıkları içinde tehlike idi. Fakat Buhara Hanı, Ruslarla her hangi bir anlaşma yapılması halinde kendilerinin de bu anlaşmaya dâhil edilmesi şartı ile Osmanlı'ya destek vereceğini belirtti. Osmanlı Devleti ise Buhara Hanı'na verdiği söze rağmen Rusya ile yapılan anlaşmada, verdiği sözde durmayarak müttefikini yalnız bıraktı. Rusya ise yalnız kalan Türkistan yönünde ilerleyişine devam etti.

Osmanlı Devleti aldığı yenilgilerin de etkisiyle Türkistan Hanlıklarından gelen yardım çağrılarına nasihat vermekle yetindi. Birbirleriyle aralarındaki anlaşmazlıklara son vermeleri hususunda ikazlarda bulunan Osmanlı Devleti, Rusya'ya karşıda saldırgan bir tavır takınmamalarını ve ihtilafa neden olacak hareketlerden kaçınmalarını tavsiye etmekteydi.

Muhammed Masum'un vefatından sonra Buhara tahtına oğlu Emir Haydar geçti (1800–1826). Emir Haydar zamanında Buhara'da karışıklıklar baş gösterdi. Giriştiği taht mücadelesinden galip çıkan Emir Haydar, Buhara Hanlığına hakim olmayı başardı. Ancak 1826 yılında ölümünden sonra Buhara'da tekrar karışıklıklar çıktı. Emir Haydar'dan sonra Buhara tahtına sırasıyla oğulları Hüseyin, Ömer ve Nasrullah (1826–1860) geçti. Nasrullah, Buhara'daki karışıklılara son verdikten sonra, ayrılıkçı Hive ve Hokand'a karşı sefere girişti. 1845 yılında Merv'i ele geçiren Nasrullah, 1860 yılında vefat edince yerine Emir Muzaffer (1860–1886) geçti. Türkistan'a hâkim olmak isteyen Rusya, hanlıklar arasındaki bu mücadeleden yararlanarak ileri harekâtına devam etti.

Bağımsız son Buhara hanı Emir Muzaffer'in Ruslara, 1863'de yenilmesiyle hanlık Rusya'dan atanan hanlarla yönetilmeye başlandı. Emir Muzaffer dönemi Rusların, Türkistan'ı işgal ettiği döneme rast gelmektedir. Emir Muzaffer, 1863 yılında Ruslara yenilmesinden sonra Rus valisi General Kaufman Buhara Hanını kendisinin en sadık ve itaat eden memuru sayıyordu (Alpargu, 2000: 568).

Ruslar, Türkistan'da kabileleri birbirlerine düşürerek böl, parçala ve yut politikasını uyguladılar. Kendi aralarında bölünmüş olan kabile reislerini birbirine karşı kıskırtan Ruslar, kabileler arasında nifak sokarak, birbirleriyle savaşmalarını sağlıyorlardı. Hanların ise sarsılan otoritelerini tekrardan tesis etmeleri için onlara yardımlarda bulunan Rusya, böylece hanları kendisine bağımlı hale getiriyordu. Hanlar kendilerine çıkan isyanlarda Rusya'dan yardım bekler duruma geldiler. Son bağımsız Buhara Emiri Muzaffer'de çıkan iç karışıklıklarda Ruslardan yardım talebinde bulundu ancak bir süre sonra oda diğer beyler gibi Rus hakimiyetini kabul etmek zorunda kaldı. Buhara 2 Eylül 1920'de tamamen Rusya hâkimiyetine girdi. Böylece Kazan ve Astarhanla başlayan Rusların Türkistan'ı işgali Buhara'nın da sükûtuyla son bulmuş oldu. Ruslar önce göçebe Kazak ve Kırgız kabilelerini hâkimiyetleri altına alarak planlı bir işgal politikası izlediler. XIX. asra gelindiğinde Hive ve Hokand Hanlıklarının alınmasıyla geriye tek başına kalan Buhara'da 1920'de tamamen Rus hâkimiyetine girmiş oldu. Aslında bu durumun yaşanmasında Buhara Hanlarının büyük bir etkisi oldu. Zira Ruslar'ın Taşkent'i ve Hive'yi kuşatması esnasında buralardan gelen yardım çağrılarına kulak asmadıkları gibi sanki Ruslarla işbirliği yaparcasına o sırada Rus belasıyla uğraşan bu yöre halkına saldırarak buraları ele geçirmek arzusunun kapıldılar. Hala Rus gücünün farkına varamadıklarından Ruslarla yalnız başa çıkabileceklerini düşünen Buhara Hanları bu düşüncelerinin sonucunda bağımsızlıklarını kaybettiler.

9.SONUÇ VE ÖNERİLER

Ortaçağda yaklaşık üç yüz yıl Altın Orda hâkimiyetinde yaşayan Ruslar, 1480 yılında bu devletin yıkılmasıyla serbest hareket etmeye başladılar. Rusya, Altın Orda Devleti'nin yıkılmasının ardından Kazan ve Astarhan Hanlıklarını hâkimiyeti altına aldı. Bu bölgenin Rusların eline geçmesiyle bölgede yaşayan Müslümanlar topraklarını terk etmek zorunda kaldılar. Kazan Hanlığı'nı hâkimiyetleri altına alan Ruslar, 1598'de bir diğer Türk devleti olan Sibir Hanlığı'nı da hâkimiyetleri altına aldılar.

Rusların gelişip güçlendiğini göremeyen Osmanlı Devleti, Rusya'nın ilerleyişi karşısında sessiz kalışı, Rusya'nın Orta Asya'da cesaretlenmesine neden oldu. Astarhan Hanlığı'nın Ruslar tarafından işgali, Osmanlı Devleti'nin Rus tehdidinin farkına varmasını sağlamıştır. Osmanlı Devleti, Rus ilerleyişini durdurmak amacıyla 1596'da 1596 yılında Don-Volga projesini gerçekleştirerek Rusların, Türkistan yönünde ilerlemesini durdurmak istedi. Ancak bu sefere gereken önem verilmediğinden istenen sonuç elde edilemedi. Osmanlı Devleti'nin, Rusları durduramayışı ve bu ilerleme karşısında sessiz kalışı, Rusya'nın Orta Asya'da cesaretlenmesine neden oldu. Aslında Ruslar, bu dönemde Osmanlı Devleti'nden çekiniyordu. Özellikle I. Petro ve Katerina zamanında Avrupa'daki gelişmeleri yakından takip eden Rusya, askeri alanda büyük gelişmeler sağladı. XVIII. asrın başlarında tahta geçen I. Petro'nun amacı Karadeniz kıyılarını ele geçirerek, İstanbul alıp Akdeniz'e açılmaktı. Sıcak denizlere inmeyi kendisine amaç edinen Petro aynı zamanda doğuya doğru genişleyerek Kazak Bozkırlarını ele geçirmenin planlarını da yapıyordu.

Önce ticari ilişkilerle başlayan ve daha sonrasında işgallerle devam eden Rusların Türkistan'a hâkim olma siyaseti planlı bir şekilde yürütüldü. Ruslar, Türkistan Hanlıklarının siyasi, askeri ve ekonomik hayatını öğrenmek ve ileri karakollar oluşturmak amacıyla birçok keşif kolunu bu bölgeye gönderdi. Ticari, diplomatik ve ilmi görünümü bu keşif hareketleri Rusya'nın bölge hakkında geniş bilgiler elde etmesine neden oldu. Bu keşif kollarından sonraki adım, önemli bölgelere askeri hatlar kurdular. Bu yeni şehirler Rusların bölgede güç dengesini ellerinde tutmalarını kolaylaştırdı.

Türkistan Hanlarının kendi aralarındaki çıkar hesaplaşması Rusların işgalci faaliyetlerine rağmen sona ermedi. Rus işgali karşısında ortak bir tavır almaları gereken hanlar tam tersi bir tutum içerisine girerek belki de farkında olmadan Rusların, Türkistan'ı istila etmesine kendi elleriyle yardım ettiler. Türkistan'da merkezi idareye sahip tek bir devlet yerine, dağınık halde birkaç hanlığın bulunması Rus ilerleyişini kolaylaştırılan en önemli etkenlerden biridir. Osmanlı Devleti'nin kendi aralarında birliği tesis etmeleri yönündeki tavsiyelerine rağmen birbirleriyle giriştikleri mücadeleden vazgeçmeyen Türkistan Hanlıkları, zamanla ekonomik ve kültürel yönden zayıfladılar. Askeri yönden de Ruslardan geri olan Türkistan Hanlıkları, zaman içerisinde kendilerinden üstün Rus ordularına teslim olmuşlardır.

Devrin teknolojik gelişmelerini takip etmeyen hanlıklar son model silahlarla donatılmış Rus ordusu karşısında yetersiz kaldı. Osmanlı Devleti'nden sürekli ateşli silahlar konusunda yardım isteyen hanlıklar buradan aldıkları silahları amacının dışında kendi aralarındaki savaşlarda birbirlerini kırmak için kullanılıyordu.

Rusların Türkistan politikası bir iki yıllık bir istila planından ibaret değildi. Uzun bir zamana yayılmış olan bu istila hareketi coğrafi keşifler sonucu ticaret yollarının değişmesiyle ekonomileri bozulmuş olan hanlıkların ekonomik durumunu olumsuz etkiledi. Uzun süren savaşlar ve ticarete önemli bir yere sahip olan Rusya ile sürekli

çatışma halinde bulunulması zaten ekonomisi bozuk olan halkın durumunun daha da kötüleşmesine neden oldu.

Kırım Savaşı sonucunda Karadeniz yoluyla sıcak denizlere açılmayacağını anlayan Rusya, yayılma politikasına Türkistan taraflarında hız verdi. 1860 yılında Seyhun, Çu Nehri ve Issık Göl'ü alarak Aral Deniz'ine kadar ilerleyen Ruslar, 1868'de Buhara Hanlığı'nı, 1873'de Hive Hanlığı'nı, 1875'de ise Hokand Hanlığı'nı kendisine bağlamayı başardı.

Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları arasında Şii İran'a ve özellikle Rus işgaline karşı bütün iyi niyetlere rağmen tam bir birlik oluşturulamadı. Osmanlı Devleti'nin XVIII. asırda doğuda ve batıda yaptığı savaşlarda bu durumu dolaylı olarak olumsuz yönde etkiledi. XIX. asırda Rus hâkimiyetini kabul etmek zorunda kalan Türkistan Halkları ancak 1990'lı yıllarda yeniden bağımsızlıklarına kavuştular.

KAYNAKLAR

- AKA, İ., 1981. “Şeybaniler”, Türk Ansiklopedisi, Ankara, s.267-268.
- AKARSLAN, M., 1995/96. XV. Yüzyılda Özbekler’in Ortaya Çıkışı ve Özbek Hanlıkları, Avrasya Etütleri, 2 (4). ss.121-135.
- ALPARGU, M., 2000. “Türkistan Hanlıkları”, Türkler Ansiklopedisi, Yeni Türkiye Yayınları, İstanbul, 680s.
- ASRAR, A. N., 1971. Kanuni Sultan Süleyman Devrinde Osmanlı Devleti’nin Dini Siyaseti ve İslam Alemi, Doktora Tezi, İ.Ü, Edebiyat Fakültesi, İstanbul.
- BARTHOLD, V.V, 1990. Moğol İstilasına Kadar Türkistan, TTK Yayınları, Ankara. 644s
- _____, Şeybaniler, 1970. İ.A, Ankara, 594s.
- BOUVAT, L, 1970. “Şeyban Han”, İ.A., MEB Yayınları, İstanbul. 657s.
- BUDAK, M., 1995/96. “Osmanlı-Özbek Siyasi Münasebetlerinin Başlaması”, Avrasya Etütleri, 2(4). ss. 79-91
- BUDAK, M., 1995. “Osmanlı-Rus İlişkilerinde Kafkasya”, Avrasya Etüdleri, 1(4). ss.101-128
- CZEGLEDY, K., 1998. Bozkır Kavimlerinin Doğu’dan Batı’ya Göçleri, Bilgi Yayınları, İstanbul, 148s.
- ÇETİN, H., 1997. Çarlık Rusyası’nın Türkistan’ı İşgali ve Buhara Hanlığı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kırıkkale
- DOĞAN, O., 2001. Ebul-Hayır Han Dönemi Kazak-Rus Münasebetleri (1718-1748), Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- DÜNDAR, M., 2006. Panislamiz’den Büyük Asyacılığa, Ötüken Yayınları, İstanbul. 291s.
- EBUL Gazi, Bahadır Han, 1981. Şecere-i Türk, Selenge Yayınları, İstanbul, 352s.
- ERŞAHİN, S., 1999, “Osmanlı Devleti ve Türkistan Hacılarının Hac Seferleri”, Diyanet, 35(1). ss. 231-248.
- ESİN, E., 1959. Türkistan Seyahatnamesi, T.T.K Yayınları, Ankara. 68s.
- GÖKBİLGİN, T., 1970. “Süleyman I”, İ.A, M.E.B Yayınları, İstanbul. 751s.
- GÖMEÇ, S., 2003. Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi, Akçağ Yayınları, Ankara. 456s.
- GROUSSET, R., 1996. Bozkır İmparatorluğu/Atilla/Cengiz Han/Timur, Ötüken Yayınları, İstanbul, 518s.
- GÜRÜN, K., 1984. Türkler ve Türk Devletleri Tarihi, Bilgi Yayınevi, Ankara, 354s.
- HAYİT, B., 1995. Türkistan Devletlerinin Milli Mücadeleleri Tarihi, T.T.K, Ankara. 447s.
- İNAL, H.İ., 2007. Osmanlı Tarihi, Nokta Kitap, İstanbul. 557s.

- KAFALI, M., 1976. Şiban Han Sülalesi ve Özbek Ulusu, Atsız Armağanı, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- KAFESOĞLU, İ., 1999. Türk Milli Kültürü, Ötüken Yayınları, İstanbul. 466s.
- KAZGAN, G. ve ULÇENKO, N., 2003. Dünden Bugüne Türkiye ve Rusya, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul. 357s.
- KILIÇ, B., 1993. Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki İlişkiler (1500-1598), Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- KILIÇ, R., 1999. “Osmanlı Padişahı III. Murad ile Özbek Hükümdarı II. Abdullah Han Dönemi Osmanlı-Türkistan Dayanışması”, Bilig, 37 (437). ss.523-534.
- KURAT, A. N., 1999. Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917’ye Kadar, Türk Tarih Kurumu, Ankara. 537s.
- _____, Prut Seferi ve Barışı 1123 (1711), 1951. T.T.K, Ankara.491s.
- KURT, H., 1998. Orta Asya’nın İslamlaşma Süreci (Buhara Örneği), Fecr Yayınevi, Ankara. 250s.
- KÜTÜKOĞLU, B., 1970. “Tahmasb”, İ.A, MEB, İstanbul. 862s.
- MAMIRBAEV, B.2000, “Türkistan Hanlıklarının Sonu ve Cumhuriyet İdarelerinin Kurulması”, Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- MEMİŞ, E.-KÖSTÜKLÜ, N., 2005. Yeni ve Yakın Çağ’da Türk Dünyası, Çizgi Yayınevi, Ankara. 255s.
- POUJOL, C., 1991. 1700-1840 Yılları Arasında Orta Asya’daki Rus Gezginleri Sömürge Öncesi Bilginin Niteliği ve İşlevi, T.T.K., Ankara. 757s.
- ROUX, J. P., 2006. Orta Asya Tarih ve Uygarlık, Kabalcı Yayınevi, İstanbul. 495s.
- ROY, O., 2000. Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi, Metis Yayınları, İstanbul. 268s.
- SARAY M., 1990. Rus İşgali Devrinde Osmanlı Devleti ile Türkistan Hanlıkları Arasındaki Siyasi Münasebetler (1775-1875), TTK Basımevi, Ankara. 181s.
- _____, 1999. Türk-İran İlişkileri, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara. 344s.
- _____, 1984. Türkistan Türkleri Rus ve Çin İdaresinde Yaşayan Türklerin Milli Mücadele Tarihleri, Veli Yayınları, İstanbul. 87s.
- ŞİMŞİR, N., 1997. Osmanlı Devleti ile Türk Hanlıkları Arasındaki Münasebetler, Yeni Türkiye, 3(15). ss. 300-308
- TOGAN, Z. V., 1981. Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi, Enderun Kitabevi, İstanbul. 560s.
- UZUNÇARŞILI, İ. H., Osmanlı Tarihi, T.T.K, Ankara. 668s.

YORULMAZ, O., 2002. “Küçük Cüz Kazakları ile Çarlık Rusya Arasındaki Siyasi İlişkiler (1730-1790)”, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Mimar Sinan Üniversitesi, İstanbul.

BOA. Name-i Hümayun Defteri, nr. 4.

BOA. Name-i Hümayun Defteri, nr.6

BOA. Name-i Hümayun Defteri, nr.9

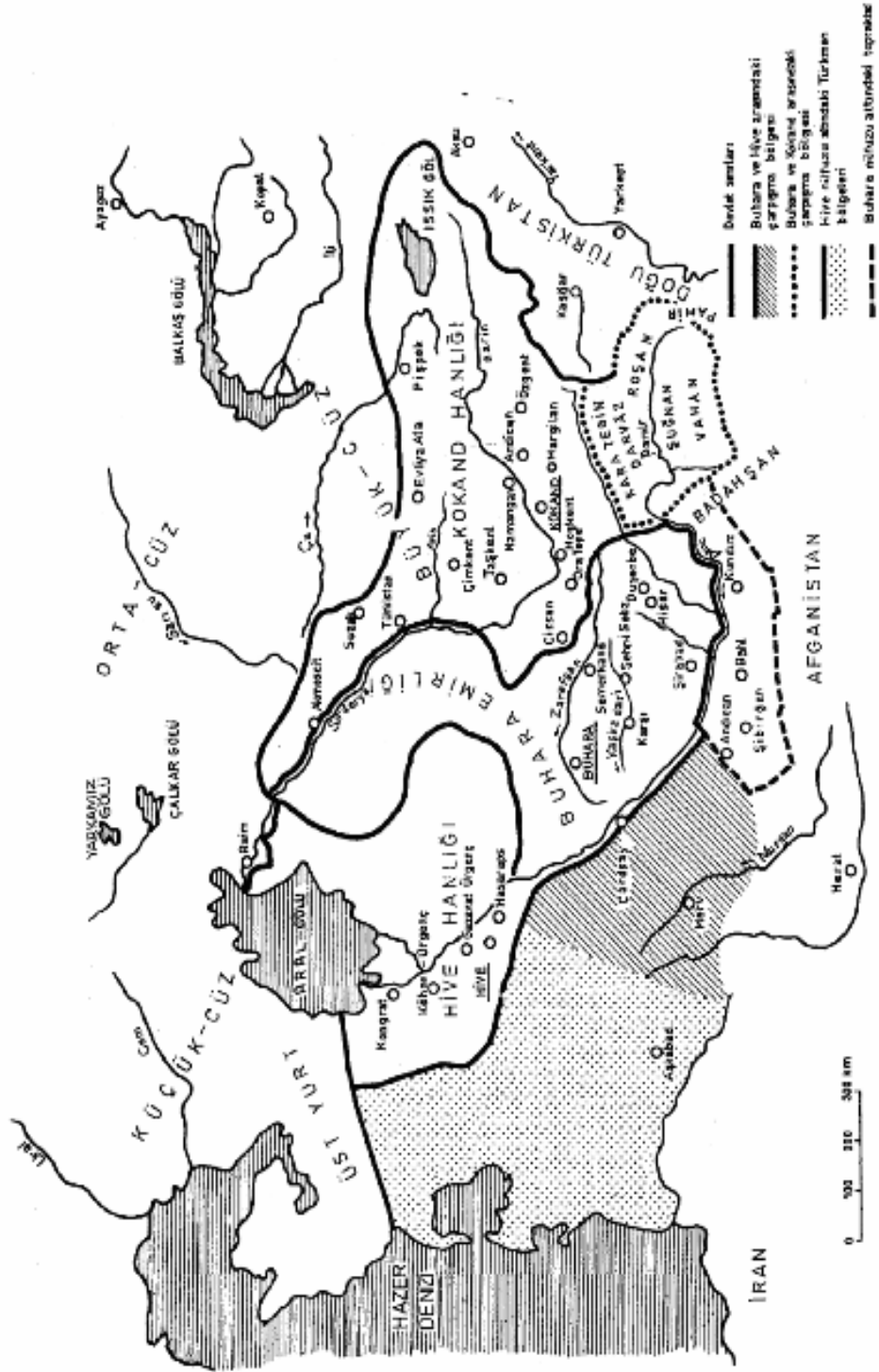
ÖZ GEÇMİŞ

1980'de yılında Almanya'da doğdu. İlk, orta ve lise eğitimini Gümüşhane'de tamamladı. 1998 yılında Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümünü kazandı. Fen-Edebiyat Fakültesi'nden 2002 yılında mezun oldu. Yüksek öğrenimi sırasında Öğretmenlik formasyonu aldı. 2003 yılı güz döneminde Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı'nda Yüksek Lisans'a kayıt yaptırdı. 2009 Şubatında aftan yararlanarak Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı'na kaydını yaptırdı. Hala özel bir dershanede Tarih öğretmeni olarak çalışmaktadır.

EKLER

EK 1.

RUS VE ÇİN GENİŞLEMESİNDEN ÖNCE MÜSTAKİL TÜRKİSTAN DEVLETLERİ (XVIII. YÜZYIL VE XIX. YÜZYIL)

بخار خانی السید عبید الله محمد بهادر خانک لایسی السید مبر محمد نصیر اباہ کلوت
 نامہ سنک ترجمہ سی صور تیدر
 بعد اللفاف والتجلیات مجاوی صور اسرار ورموز اولون ضمیر منبرا افتاب نظیر
 نکتہ آموز لر بنہ مستورا ولیہ حضرت مالک الملک وواہب الومال سبحان
 من نثرہ ذاتہ من الزوال و تقدس ذاتہ عن الا نقال افاضہ بر و اعطاف شاملہ
 و افادہ جود و الطاف کاملہ سبلہ زمام حل و عقد بتوران حدود ممالک اسلا
 کف کفایت و عهد ہمتنہ نفویض و تقلید اولنق سنت سنیہ الہدیہ اولوب
 فتمخاۃ ازل ازالده انا جعلناک خلیفۃ فی الارض نعم جلیلیہ سندت
 بونبا ز مندی مستحق سہم اعلیٰ و نصیب اوفیٰ قلوب المومنین و الممنہ بوزما مہمت
 ن اذتراند

عونہ و عنایت سبحانی و فیض حمایت و تانی اولنشد رک اسباب معدت ملک داری
 استدیگر کجی اولوب انتظام اسام و درواج ملت حضرت سید الانام علیہ الصلوۃ
 و السلام ارتقا برلوب الویہ اہل سنت و جماعت بوولونینہ مرتفعدر و بر مقتضای
 و اما بغیرہ ذبک فحدث و بموقدای ان الله عیب الشاکرین مضمونیاہ بو عطا یانک
 استدامتی ایچون حمد مبانک علومی زیور لسان ایلوب شکر حق و حق شکر بر بنہ
 کتودوب علی الذوام فقرانک ترفیہ احوالرتیہ کہ واسطہ نزهت و سرسبز
 نقلستان دیاض حشمت و کرامتی و وسیلہ طراوت و فضاوت بہارستان
 عرصہ جہانبا تیدر سعی ایلوب مزات ضمیر بووجہلہ سمیرد رک مطابق نیت
 بر اثار مستنہ صفحہ اد وارده فالوب فواج غنبرین مستر و خوشدل
 مشام جان اہل جہان و سالکان طریق عرفانی معطر ایلوب و ہمینہ فروغ ن
 و تودو کہ بونین اول فراغت ناچر و زابر و مسافر و عابرا و ذرہ اسلاف
 فلک احشام ایامندہ ناسیس برلوب اشبا و انذہ ابلوغ صحیفۃ الوداد و ابراد
 صیغ

سفرای صافی فراد ایچون عروه و تقای محبت و توائق بیوند و الفت تا کیدرت^{صیص}
بلد و غی سبیدن مهتات دینیه ایچون و جا فر خدمت لرنیه مقبول اولوردو
خصوصه دورمان مصطفوی و سلوله خاندان مرتضوی سیادت و نقابت بناه
اصالت و نجابت دستگاه صفوت مرتبت و عزت منزلت خیریت تخیر میر محمد^{نصیر}
ذخیمز و معتمد و کاه عرش اشتبا همز در مطالب لرنی سیادت بناه مومی الهیک
دیلنه حواله ایلوب لیلیک ضربقید قوللقرنیه کونردک ترقب اولدرکه بعداز^{شان}
بوسی عتبه سیم راحنسام هر نه زبانا عرض ایلسه منظور اولسون
و باقی این سفارت و قانون رسالت و طریق سلوک خدمت خواقینی
بخشی بلوب اعتماد فر ایدی کونردک که حضور موفور استورده ابر بنوب
مراسم اتحاد که بینهما تشید بولمشد و تا کید ایدوب اندن صکره جواب صواب^{الم}

سرافرا اولوب شفقت و مرماتلق ایلوب بیورسونلر که مقام خوفدن
فارغ بال کجورب هر بولی که بخشی بلوب عرض لرنیه ابر کورسه فلان مرحمت
عنوان ممتاز فلسونلر کوکب و داد از مشرق اتحاد بیورسته طالع ولومع باد

BOA. Name-i Hümayun Defteri, nr.6, s.187-189'un Tercümesi

Buhara Hanı es-Seyyid Ubeydullâh Muhammed Bahâdır Hân'ın elçisi es-Seyyid Mir Muhammed Nasir ile gelen namesinin tercümesi suretidir:

Badel-elkâb vet-tahiyyât mücellâyı suver-i esrâr u rumuz olan zamir-i Münir-i afitâb-nazir-i nükte-âmûzlarına mestûr olmaya. Hazret-i Mâlikül-mülk ve Vahibül-âmâl sübhane min-tenezzehe zâtühü minez-zeval ve tekaddese zatühü anil-intikâl, ifâza-i birr ü âtaf-ı şamile ve ifade-i cûd ü eltâf-ı kâmile siyle zimâm-ı hall ü akd-ı Turan hudud-ı memalik-i İslamiyyeyi keff-i kifayet ve uhde-i himmetine tefviz ve taklid olunmak sünnet-i seniyye-i ilahiden olup kısmet-hâne-i ezel-i âzâlde “inna cealnake halifeten fil-arz” niâm-ı celilesinden bu niyâz-mendi müstehakk-ı sehm-i âlâ ve nasib-i evfâ kılıp el-hamdülillahi vel-minne bu zamân-ı meymet-iktirânda avn ü inâyet-i Sübhani ve feyz-i himayet-i rabbâni olunmuşdur ki, esbâb-ı maadelet-i mülk-dâri istediğimiz gibi olup intizâm-ı İslâm ve revâc-ı millet-i Hazret-i Seyyidül-enâm aleyhis-salâtü vesselam irtikâ bulup evliye-i ehl-i sünnet ve cemaat bu vilayetde mürtefidir ve bermuktezâyı “ve emmâ bi-nîmeti rabbike fe-haddis” ve be-mü’eddayı “innallâhe yuhıbbüş-şâkirin” mazmûnuyla bu atâyânın istidâmeti için hamd-i Melik-i Alâmı ziver-i lisân eyleyüp şükr-i Hak ve Hakk-ı şükrü yerine getirüp aled-devam fukaranın terfih-i ahvâllerine-ki vâsıta-i nüzhet ve ser sebzi-i nahlistân-ı riyâz-ı haşmet ü kâm-râni ve vesile-i tarâvet ü nadâret-i bahâristân-ı arsa-i cihân-bânidir say eyleyüp mirat-ı zamir bu vechile semirdir ki mutâbık-ı niyet bu âsâr-ı müstahsene safha-i edvârdâ kalup fevâyih-i anberin-meserret ve hoş-dili meşâmm-ıcân-ı ehl-i cihân ve sâlikân-ı tarik-ı irfân-ı muattareyleye ve hemişe fûrûğ-ı tevaful u teveddüd ki bundan evvel ferağat-ı tâcir ü zâyir ü müsâfir ü âbir üzre eslaf-ı felek-ihtişâm eyyâmında te’sis bulup işbu evânda iblağ-ı sahifetül-vidad ve irâd-ı süferâyı sâfi-fu’ad için urvet-i vüskâyı muhabbet ve tevâsuk-peyvend ü ülfet te’kid ü tarsis bulduğı sebebden mühimmât-ı diniye için recâmız hizmetlerine makbûl olur deyü hulâsa-i dûdmân-ı mustafavi ve sülâle-i hânedân-ı murtazavi siyadet ü nikâbet-penâh asâlet ü necâbet detgâh-ı safvet mertebet ve izzet menzilet-i hayriyyet-tahmir Mir Muhammed Nasir hımsımız ve mutemed-i dergâh-ı Arş-istibâhımızdır. Metâliblerini siyâdet-penâh-ı mûmâ-ileyhin diline havâle eyleyüp elçilik tarikından kulluklarına gönderdik. Terakkub ol durki, bade-ez âsitân-bûsi-i atebe-i sipihr-ihtişâm her ne zebânen arz eylese manzûr olsun ve bâki âyin-i sefâret ve kânûn-ı risâlet ve tarik-ı sülûk-i hizmet-i havâkini yahşi bilüp itimâdımız idi, gönderdik ki, huzûr-ı mevîfûrüs-surûre irişüp merâsim-i ittihâd ki beynehümâ teşyid bulmuşdur te’kid edüp andan sonra cevâb-ı savâb ile ser-efrâz olup şefkat ve Mihribânlık eyleyüp buyursunlar ki makâm-ı havfden fâriğ-i bâl geçürüp her yolu ki yahşi bilüp arzlarına ırgürse fermân-ı merhamet-ünvân mümtâz kılunlar kevkeb-i vidâd ez-meşrık-i ittihâd peyveste tâliü lâmi bâd. Sene 1121 (1709-1710).

اولین خانقاه سید عبد الله خان نایب همایون شریف کفرول

عاجیناب معانی مآب جودت نصاب بخت استعجاب معارف کتاب سیادت تشا
مصطفی خاص از حمید مستکمل ثنائی حمید جامع ادب تصفت و دینداری مراع رایت
ایست و کسوفی حارس نخل الوسلوم فارس و خندار الوشقام ذاهب مذاهب مخالف
ذاهب مذاهب مخالف حاتم حوزة مسیلاف تقاوه دو دمان خوافین مؤرا السنغوشاه
عز الوصف والبیان بخاندان خان اولون السید عبید الله خان جلالت اولون و لغز کرمه
والشان صوب صواب قرآن و جانب جودت تشا ندریه فراموشی و ندرتیا مشه
ساده صفت انجام که آرایش تابع تعظیم و اکرام اولغه سزا و اولی منافی مستویا سوانت
افسردا زبید احترامه فریغ افرا و زبیت جنت اولغه روانه و سائل توجه سلطانی
در و عمل نطقات و جودان یاه اخلاف و اهدا کلمه ندرت صکره خود بر منبر بیضا خطا لریه
اغترد لب بر دغان و شکل مودت حمید و نان بخت استانی بر وجه اولون انام خود که
مفراع کفیه صدق و سداد و مصباح کاشانه صفای نهاد اولون نامه و کتا و نفا
بعین حوالی دقة الوشاح شهود و احرام و واسطه العقد لیلی و ایام اولون
بروقت سعد انجام شرف اوستا مدح همه خواص و اوزم التوحید ترا مودت معافرت تحار
شرفت مداد السید بر محمد نصیر دام مجده و سا حلیه قرین عز و صول و نظیر فرخنده
پادشاهانه فرایه الملوک و مشهور اولوب مبادی ترکیب صداقت انتاج و مساق
نفا و صفت اندر ای انما المؤمنون الخ مضمون تود و خوف اولون سوانت دخی
در سوانت روحانیدن منی و خاتم و تواتر و جودان بر مویض و مستی اولغه و سیرله
نادر و غیرات انسیه و در بعه تغایر سوانت قدسیه اولون و الغیب علیک حله نفا
مصدرا حقه طرف همایون جلالت عز و غمزدن و نخی حیات جناب نعم الما باریه ترجیه و
و غلبت سوانت ای و داد و انشد و بر مقدمه بیته الوشاح مصانقا و قضیه سنجده
سوانت نایب حضرت رب العباد ابله نتیجه جیش استراری و اسداد اولون لایب توارث
مغز و بجه اسلاف سعادت انصاف عهد ندن بر و ستارث اولون حب قدیمی و قوه و در نفا
دسار مرغوبه سنانم اولون ابله در سیدم اولون و اشتداد بر طبق سیرایه و قاصد
مقاصد لری ندمت رسالت و لولم اوزم سفایق و چه جمیل ابله اولون کجیل ابله و سیر

۱۹۹۱ | آگست خلت اذن معاودت و احتیاز تشریفاً رخصت مرحبت ایله فائز مباحثا و مفاخرت
اوله قدن صکره اشبرنامه هاپون ملوطفت مقر و نماز ایله صوب معالی نمودلرینه ترجه
و غزمت الیندر باقی همواره انام سعادت و اقبال ابندی الوتصال و توفیقات
خالق ذی الوجلول بردوام و لو بنزال باد

2 | او اسد ص ۱۱۱

BOA. Name-i Hümayun Defteri, nr.6, s.198-199

Özbek Hanı Esseyid Ubeydullah Hana name'i hümayun-ı şevket makrun Ali cenab meali meab celadet nisab-ı necdet istishab sa'adet iktisab siyadet intisab Müstecmi'-i hasail-i hamide müstekmil-i şema'il-i sa'ide cami-i ayat-ı nasfet ve dindarı rafi-i rayat-ı übbehet ü kamkari haris-i şağril islam faris-i mızmar-il ikhtiham zahib-i mezahib-i nu manı Zahib-i mezahib-i nu manı hamı'i havza-i müslümanı nekave'i dudman-ı havakin-i Turan el müstağni şana(şanühü) Anittavsif vel beyan Buhara Hanı olan es Seyyid Ubeydullah Han Celalen devleti vel hükümeti Veşşanü savb-ı savab-ı iktiran ve canib-i celadet nişanlarına ferc'id-i (feride:emsalsız ve nadir bulunur inci vesaire) (fera'id-i) kala'id-i (kılade: gerdanlık) tahiyat-ı Mulatefet encam ki arayış-i tac-ı tefhim ve ikram olmağa seza ve leali'i mütelali'i teslimat-ı muvaneset fercam ki Efser-i baziver-i ihtirama füruğ efza ve zinet-bahşa olmağa reva ola. Vesa'il-i teveccühat-ı sultanı Ve revahil-i telattufat-ı vicdanı ile ithaf ü ihda kılındıktan sonra zamir-i münir-i beyza ziyalarına Nakş-i dil pezir-i vifak ve şekl-i meveddet semir-i visak-ı (bağ, rabıta. Ahitleşöe, misak, peyman, muahede) muhabbet ittisak bu vechile ira'et olunurki Miftah-ı gencine'i sıdk u sedad ve misbah-ı (ışık) kaşane'i (yuva, aşıyan. Hane, mesken, ikametgah) safayı nihad olan name'i dilgüşa ve mufavaza'i Behcet ihtivaları dürrütül vişah-ı şuhur ü a'vam ve vasıtat-ül ikd-i leyalı ve eyyam olan Bir vakt-i sa'd encam-ı şeref irtisamda umde'i havass-ı lazım-ül ihtiramlarından müfaharet şi'ar Şerafet medar es-seyyid Mir Muhammed Nasır dame mecduhu vesatatiyle karin-i izz-i vusul ve nazar-ı ferhunde eseri Padişahanemiz ile melhuz ve meşmul olup mebadi'i terakib-i sadakat intac ve mesakk-ı Fehevai'i safvet indiracı (indirac: derc olunma ve münderic olma manasıyla bu mastar ve alil husus) "innemel mu'minun ihvetün" mazmun-ı teveddüd numunu üzere muvahat-ı (karındaşlık, biraderlik, birbirini karındaş ittihaz etme. Dostluk) dini Ve müellefat-ı ruhaniden mebni(mübna) ve tehabb ü tevadd-ı vicdaniye merbut ve mebni olmağla vesile'i Tevarid fe bu zat-ı ünsiyye ve zeri'a'i (vesile, bahane, vasıta, münasebet, sebep) tekabül-ü sünühat (sünüh:akla ve hatıra gelme, hatır) kudsiyye olup "ve elkaytü aleyke muhabbeten minni" Mısadakinca taraf-ı hümayun-u celalet makrunumuzdan dahi canib-i cenab-ı ni'amil meablerına tevcih-i veche-i fuad Ve talik-ı süveydayı vidad olunmuştur. Bu mukaddeme'i beyyinet-ül intac-ı musafat ve kazıyye'i (iş, husus, madde, mesele, dava) münticet-ül ibtihac-ı (sevinme, ferh, sürur) Muvahat te'yid-i hazret-i Rabbil-ibad ile netice bahş-ı istimrar ü imtidad olup "el hubbü yetevaresü (tevarüs: mirasa konma. Miras kalma) Mefhumunca eslaf-ı saadet ittisaf ahdinden berü mütevaris (miras kalan, babadan evlada kalarak teselsül eden) olan hubbi kadimi ve teveddüd ü te'ellüf-i samimi

Vesa'il-i mergube müstelzim-ül ittihad ile dem-bedem izdiyad ü iştidad bulmak müyesser ola ve kasıd-ı sadakat Makasıdları hizmet-i risalet ve levazım-ı sefareti vech-i cemil ile eda ve tekml edip iktisa'ı hil'at izn-i muavedet ve ihtiyaz-ı teşrifat-ı ruhsat müraca'at ile fa'iz-i mübahat ve müfaharet olduktan sonra işbu name'i hümayun-ı mülatafet makrunumuz ile savb-ı meali nümunlarına teveccüh ve azimet eylemiştir. Baki hemvare eyyam-ı sa'adet ü ikbal ebeddiyyül-ittisal ve tevfiakat-ı halik-ı zi'l celal ber-devam la yezal bad

Fi evasıt safer, sene 1122 (1710-1711)